

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*В'ячеслав Василенко
(Київ)*

Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України)

Vasylenko V. The preparation for the anti-Bolshevik uprising in Ukraine in 1921 (based on the documents of State archive of the Security service of Ukraine).

Based on the unknown documents saved in the State archive of the Security service of Ukraine, the author cast light on the new aspects of activity of partisan staff attached to the General command of UNR army during the preparation for the anti-Bolshevik uprising in 1921.

Після невдалого протистояння регулярної армії Української Народної Республіки загарбникам, Директорія УНР в листопаді 1920 р. опинилася у вигнанні, але не полишала надії на повернення до України¹. У критичний для існування української державності час національний уряд небезпідставно розраховував на підтримку власного народу. Українські селяни, донедавна засліплені більшовицькою пропагандою, тепер уже масово повертали зброю проти

¹ Джерельною базою публікації є, переважно, документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України), значна частина яких на цей час ще не введена до наукового обігу. Раніше проблему досліджували за матеріалами ЦДАВО України, ЦДАГО України та обласних державних архівів, зокрема, І. Срібняк та В. Мусієнко, за документами, переданими у фільмокопіях з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, — В. Сідак. Останнім вагомим дослідженням теми стала кандидатська дисертація Т. Плазової «Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)» (Львів, 2005 р.).

експортованої радянської влади та її носіїв, а в містах розгортали діяльність очолювані національно свідомою місцевою інтелігенцією повстанські комітети (повстанками).

З урахуванням нових реалій, у лютому–березні 1921 р. на території Польщі у м. Тарнов почав діяти Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ), який очолив досвідчений практик партизанської боротьби генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник². Йому в допомогу було призначено начальника Розвідувальної управи Першого генерал-квартирмейстерства Генерального штабу армії УНР підполковника Олександра Кузьмінського та 3–5 технічних працівників³. Ініціативу уряду УНР про створення такого штабу підтримали начальник французької Військової місії у Варшаві генерал Ніссель та начальник польського Генерального штабу (ПГШ) генерал Развадовський⁴.

Основним завданням штабу Тютюнника було об'єднати під керівництвом повстанські загони в Україні, підготувати їх до одночасного всенародного антибільшовицького повстання, наслідком якого мало стати відновлення УНР. Під час повстання ППШ мав перетворитися на штаб діючої Повстанської армії і отримати у розпорядження окремий корпус регулярних військ із кадрів, інтернованих у польських таборих⁵.

У наказі № 1 «По повстанським військам Української Народної Республіки», виданому 12 березня 1921 р.⁶ за підписами Головного отамана військ УНР С. Петлюри та начальника ППШ Ю. Тютюнника, містяться заклик до українського народу зосереджено готува-

² Головна команда військ УНР – вища військова інституція Армії УНР, накази якої підписували Головний отаман військ УНР і Військовий міністр. С. Петлюра доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи 23 лютого 1921 р.

³ Відомості про посаду О. Кузьмінського взято із досліджень І. Срібняка. Останній також зазначає, що на час свого перебування у Тарнові ППШ мав 7 штатних співробітників.

⁴ ГДА СБ України, спр. 39, т. 2, арк. 27–28; ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26; спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2.

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26–27.

⁶ Наказ був привезений в Україну для розповсюдження з Польщі у кінці травня 1921 р. уповноваженим з іноземних справ Цупкому Ф. Наконечним (Дністровим). Копія наказу фігурує як речовий доказ у справі «Цупкому» без зазначення на ній дати створення оригіналу. Дата 12 березня 1921 р. вказана на підставі дослідження аналогічного документу, проведеного Р. Ковалем.

тись «до останнього рішучого бою» та повідомлення, що після закінчення всіх приготувань «виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робить»⁷.

З метою прискорити підготовку до загального повстання і донести до українців директиви ППШ на територію радянської України із еміграції повернулися десятки колишніх повстанців, зокрема отамани Голуб, Карий, Волинець, Шепель, Богатиревич та ін.⁸

Польська та французька сторони свідомо розраховували, перш за все, на активізацію диверсійної та розвідувальної діяльності на території ворожої держави. Адже підписання Польщею 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору з РСФРР та УСРР, головним наслідком якого став поділ України і визнання Польщею УСРР, засвідчило фактичну зраду поляками, здавалося б, дуже привабливої для них головної ідеї Варшавського договору між Польщею та УНР від 21 квітня 1920 р. про спільний федеративний устрій⁹. Власне українськими інтересами поляки особливо не переймалися як при складанні умов Варшавського договору, так і при організації діяльності ППШ на території Польщі.

Необхідну технічну та фінансову допомогу новостворений повстанський центр отримував у Львові від експозитури 2 відділу ППШ — 2 відділення штабу Шостої армії¹⁰. Уповноваженим представником Ю. Тютюнника при штабі цієї армії був вже згадуваний підполковник О. Кузьмінський. Обов'язковою умовою і перепусткою для українських емісарів стало проведення розвідувальної діяльності на користь Польщі¹¹.

Всенародне повстання спочатку планувалося на травень–червень 1921 р. Як зауважує Ю. Тютюнник, у випадку реалізації цього плану фактична роль ППШ у підготовці повстання, з огляду на брак часу, звелася б до дій, спрямованих на утвердження серед повстанських мас в Україні як морального організуючого центру у всеукраїнському масштабі. За досвідом минулих років, ППШ

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 10, арк. 6–6 зв.; *Коваль Р.* Рейд у вічність: 36. док. ДА СБ України. – К.: Діокор, 2001. – С. 4.

⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26 зв.

⁹ Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 6. – Арк. 2248.

¹⁰ У Польщі 2 відділ Генерального штабу здійснював функції розвідувального центру та контролював діяльність своїх експозитур — відповідних відділень штабів армій

¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2; ф. 13, спр. 439; т. 2, арк. 28.

розраховував на ініціативу місцевих організацій та максимально високу активність селян перед жнивими¹².

Але надмірна місцева ініціатива, що призвела до створення 18 березня 1921 р. Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ВУЦПК або Цупкому¹³), стала для ППШ несподіванкою¹⁴. Керівну п'ятірку Цупкому очолив досвідчений громадський та політичний діяч, колишній есер Іван Чепилко¹⁵. Фельдшер за фахом, він був на той час студентом-медиком і завідувачим Центральним розподільником Медичної академії, де часто проводилися зібрання керівників Цупкому. Уповноваженим з іноземних справ став залишений в Україні для ведення підпільної роботи представник Міністерства внутрішніх справ уряду УНР Федір Наконечний (Дністров)¹⁶. Секретарем і уповноваженим із внутрішніх справ та інформації обрано інструктора з кооперації районної філії Київської губернської спілки Спиридона (Свирида)¹⁷ Махиною¹⁸. За зв'язок відповідав працівник телеграфу Іван Данчевський¹⁹, а за військові справи — у недалекому минулому член партії українських соціал-демократів (незалежників), а на той час студент юридичного факультету Інституту народної освіти Олександр Грудницький²⁰, котрий мав певний досвід підпільної роботи при попередніх владах гетьмана Павла Скоропадського та генерала Антона Денікіна. Штаб комітету перебував спочатку у Києві, згодом — у м. Ірпінь. Його комендантом було призначено племінника голови Цупкома Микола Чепилка²¹.

Серед інших впливових діячів Цупкому варто пригадати тих, хто брав безпосередню участь у його заснуванні: старшого ділово-

¹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26.

¹³ У чекістських джерелах частіше вживається абревіатура Цупком — Центральний український повстанський комітет.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 27.

¹⁵ Там само, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 1–26; т. 9, арк. 28.

¹⁶ Там само, т. 1–2; т. 3, арк. 27–54; т. 9, арк. 29.

¹⁷ В анкеті заарештованого та інших російськомовних слідчих документах вказано ім'я Спиридон, але у власноручно наданому українськомовному свідченні І. Чепилка йдеться про Свирида Махиною.

¹⁸ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 55–70; т. 9, арк. 30.

¹⁹ *І. Данчевський* — єдиний з керівної п'ятірки, хто уник арешту у червні–липні 1921 р. і не проходить як обвинувачений за справою «Цупкому». В матеріалах справи наявні лише окремі відомості про нього.

²⁰ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 71–86; т. 9, арк. 31.

²¹ *М. Чепилко* був убитий 19 червня 1921 р. при спробі втечі під час ліквідації чекістами штабу Цупкому в м. Ірпінь.

да окружного квартирному управлінню Миколу Комара²², працівників Київської поштової контори Зотика Коротюка²³ та Леонтія Онищука²⁴, секретаря геофізичної секції Академії наук Макара Суходольського²⁵ та колишнього начальника оперативного штабу корпусу Січових Стрільців армії УНР, на той час діловода районної філії Київської губернської спілки Івана Андруха (Авраменка)²⁶. До активної роботи в Цупкомі було залучено інструктора шкіл Капітона Фендрік-Ганджу²⁷, відомого письменника Григорія Чупринку²⁸, а також уповноваженого Київського повітового відділу охорони здоров'я Юрія Гриня²⁹, котрий за всіх попередніх українських урядів обіймав переважно адміністративні та господарські посади в українському війську.

Привертає увагу те, що більшість керівників, засновників та активних діячів Цупкому належала до інтелігенції. Значна частина цих людей і раніше не стояла осторонь політичного та громадського життя країни, але майже всі вони не мали необхідного досвіду у військовій та підпільній справі. За нових обставин їм довелося проводити небезпечну і абсолютно невластиву для них діяльність: встановлювати зв'язки з Державним центром УНР в екзилі, з місцевими підпільними та повстанськими групами, щоб надалі мати змогу узгоджувати власні дії з першим і координувати дії останніх³⁰.

Певний час український та закордонний повстанські центри паралельно розповсюджували вплив на територію України, що не додавало ефективності їх організаційним заходам. Наприкінці березня Ф. Наконечний відвідав Тарнов, повідомив уряд Петлюри і штаб Тютюнника про заснування Цупкому, домігся визнання Цупкому вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні та провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, отримав гроші і директиви. У травні, під час наступного візиту до Польщі, Ф. Наконечний навіть отримав затверджене Головним

²² ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 4, арк. 1–10; т. 9, арк. 32.

²³ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 11–14; т. 9, арк. 33.

²⁴ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 15–17; т. 9, арк. 34.

²⁵ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 32–38; т. 9, арк. 44.

²⁶ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 18–31; т. 9, арк. 41.

²⁷ Там само, т. 1–2; т. 5, арк. 13–31; т. 9, арк. 43.

²⁸ Там само, т. 1–2; т. 8, арк. 18–20; т. 9, арк. 50.

²⁹ Там само, т. 1–2; т. 5, арк. 1–12; т. 9, арк. 42.

³⁰ Там само, т. 2.

отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднати повстанські організації і партизанські загони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і Головною командою³¹. Але й після цього навіть у межах Київщини діяльність окремих місцевих повстанкомів, зокрема у Мотовилівці і Боярці, та партизанських загонів, зокрема загону І. Струка, були підпорядковані безпосередньо ППШ³².

З українським повстанським центром були пов'язані впливові на Київщині отамани Юліан Мордалевич³³ та Орлик (Федір Артеменко³⁴)³⁵. Перший — 12 квітня 1921 р. був призначений Цупкомом керівником повстанських сил у районі Київ–Козятин–Фастів–Київ, а розпорядженням С. Петлюри від 24 травня 1921 р. — командуючим Другою повстанською групою³⁶. Повноважними представниками Цупкому з організації повстанського руху на Полтавщині та Чернігівщині було затверджено Юрія Гриня³⁷, на Катеринославщині і Таврії — голову Катеринославського губернського повстанкому Андрія Зірку³⁸, а в Холодноярській військовій організації — Григорія Чупринку³⁹.

Підлеглість Цупкому також визнала «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), яка була заснована у квітні 1921 р. при Другій київській школі «Червоних старшин» і прагнула охопити впливом військові частини Київського військового округу⁴⁰. Ініціатор заснування організації та її керівник галичанин Думін⁴¹

³¹ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 9–10, 12–14, 25–26.

³² Там само, ф. 65, спр. С-5880, арк. 31.

³³ Там само, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 3, арк. 4–6

³⁴ Слідчі та судові документи стосовно Артеменка Федора Петровича (отамана Орлика) та повстанців його загону долучено до архівної кримінальної справи № 66646 під назвою «Петлюрівські отамани» (томи 8–11), яка зберігається в ГДА СБ України.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 12.

³⁶ Там само, т. 3, арк. 4–4 зв.; т. 11, арк. 170–171; *Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)*. – К., 1997. – С. 91–93; *Кульчицький Ю. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях*. – Львів, 2000. – С. 169.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 10–11, 34; т. 5, арк. 9 зв.

³⁸ Там само, т. 2, арк. 29–30; т. 10, арк. 9.

³⁹ Там само, т. 2, арк. 21–22; т. 8, арк. 19.

⁴⁰ Там само, т. 2, арк. 27–29, 32–33; т. 6.

⁴¹ За справою Цупкома Думін не проходить як обвинувачений. На час ліквідації чекістами військової організації він перебував у районі

обіймав посаду лектора школи «Червоних старшин». Заступником останнього був командир першої сотні цієї школи Антон Решетуха⁴². З початку травня 1921 р. «ВОСС» стала називатися «Українською військовою організацією» (УВО). Нова назва організації, на думку її керівництва, значно більше відповідала поставленим за мету намаганням досягнути військової консолідації у всеукраїнському масштабі. На час розгортання загального повстання, початок якого було намічено на 28 травня, «УВО» було розроблено план заходів щодо захоплення школи «Червоних старшин», заводу «Арсенал», артилерійських складів та інших стратегічних об'єктів у Печерському районі Києва⁴³.

Протягом першої половини травня до Цупкому та місцевих повстанкомів для зміцнення їх кадрового потенціалу з території Польщі до різних районів Київської, Волинської та Херсонської губерній були направлені відповідальні військові спеціалісти Петро Турянський, Василь Мирон та ін.⁴⁴ За наказом Головного отамана військ УНР С. Петлюри у розпорядження отамана Ю. Мордалевича прибув Тихон Бесарабенко, як отаман повстанських куренів Таращанського, Сквирського та Бердичівського повітів на Київщині⁴⁵. Вже згадуваний сотник Іван Андрух (Авраменко) після заснування в Україні повстанського центру, як і Ф. Наконечний, також відвідував штаб Ю. Тютюнника у Польщі і повернувся звідти вже для інспектування військової роботи Цупкому⁴⁶.

Саме в цей час сподівання на повалення в Україні більшовицького режиму та відновлення УНР шляхом здійснення всенародного повстання ще мали під собою реальне підґрунтя. За даними ППШ, станом на липень 1921 р. в УСРР нараховувалось до 42 значних повстанських загонів. Зокрема, загін отамана Семена Заболотного, що діяв у районі Ольгопіль–Балта, налічував до 6000 багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети. Три тисячі повстанців отамана Ілька Струка, оперували у районі Коростень–Житомир–Козятин. Загін отамана Брови перебував у районі Новомосковськ–

Павлоград, маючи до 3000 багнетів, близько 1000 шабель, 27 кулеметів та гармати. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича було 1220 багнетів у Радомишльському повіті на Київщині, 1200 — у повстанському формуванні Бондарчука–Завгороднього–Хмари на Черкащині і близько 1000 — у загоні Удовиченка на Полтавщині. «Надбузька повстанська дивізія» діяла у Гайсинському та Уманському повітах і складалася із 4 тисяч повстанців⁴⁷. Навіть з урахуванням певного перебільшення штабом Ю. Тютюнника основних повстанських сил⁴⁸, останні під керівництвом ППШ, Цупкому, потужних місцевих повстанських центрів і при підтримці сотень дрібніших партизанських загонів, підпільних груп та значної частини населення становили дійсну загрозу утвердженню більшовицької влади в Україні.

Попри сприятливу ситуацію для розгортання в Україні національного руху, ППШ, що вів подвійну гру, не поспішав з остаточною згодою у визначений термін озброїти інтернованих у таборах солдат і старшин армії УНР та перекинути їх до кордонів Радянської України. Перебуваючи в цілковитій залежності від поляків, Головний отаман військ УНР Симон Петлюра відмовився затвердити план Тютюнника про початок повстання у травні–червні 1921 р.⁴⁹ Таким чином, загальне повстання було відстрочено, а слушний час для його початку — безповоротно втрачено.

Завдяки вправному запровадженню внутрішнього інформування, діяльність Цупкому перебувала у полі зору Київської губернської надзвичайної комісії (ГНК). Його ліквідація була розпочата 18 червня 1921 р. — через кілька днів після переходу на бік радянської влади Ю. Мордалевича, коли постала загроза переміщення штабу повстанського центру до Холодного Яру. Чекістська операція була проведена одночасно у Києві та Ірпені й не набула широкого розголосу. Заарештовані керівники Цупкому почали свідчити, що

⁴⁷ Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Зб. док. і матер. / За ред. В. Сідака. — К., 1995. — С. 158–159.

⁴⁸ І. Срібняк у праці «Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)», зокрема, зазначає, що сформована із загонів отаманів Дорошенка, Лиха, Підкови, Цимбалюка, Пушкаря та ін. 144-а Надбужанська дивізія, яка з лютого 1921 р. діяла в районі Гайсин–Тульчин–Брацлав–Чигирин, налічувала «лише» близько 640 повстанців.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 27; ф. 13, спр. 439, т. 2, арк. 25.

Трипілля, завдяки чому зумів уникнути арешту. У слідчих та оперативних чекістських документах поряд із прізвищем його ім'я не згадується.

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 6, арк. 18–33; т. 9, арк. 129.

⁴³ Там само, т. 2, арк. 32.

⁴⁴ Там само, арк. 23–24.

⁴⁵ Там само, т. 7, арк. 39–43; т. 10, арк. 7–8.

⁴⁶ Там само, т. 2, арк. 27.

не вберегло їм життя, але призвело до викриття закордонного штабу, ліквідації «УВО» та пов'язаної з нею підпільної групи у дислокованому в Умані 402-му стрілецькому полку, більшості місцевих повстанкомів⁵⁰. Повстанський рух було, практично, дезорганізовано. За таких обставин частина отаманів і рядових повстанців зневірилася у можливості подальшої боротьби і вслід за Ю. Мордалевичем припинила збройний опір радянській владі, відгукнувшись на запропоновану амністію.

В той час, як у самій Україні повстанський рух зазнавав фатальних втрат, організаційна діяльність закордонного повстанського центру ставала все активнішою. З метою забезпечення тіснішого зв'язку з експозитурою ППШ та скорочення відстані до кордонів Радянської України в кінці червня 1921 р. ППШ було переведено до Львова, розширено його апарат⁵¹, поновлено завдання. З часом, штаб остаточно підрозділяється на два керування, а ті, в свою чергу, на відділи та відділення. Цивільне керування (ЦК), відгалужене від Політично-інформаційного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, очолив Йосип Добротворський, а військове (ВК) — Юрій Отмарштейн. Перший відповідав за організацію пропаганди та підготовку законопроектів на майбутнє, а другий опікувався роботою військових відділів, що мали забезпечити організацію, підготовку і проведення загального антибільшовицького повстання в Україні⁵².

Колегія Київської ГНК 28 серпня 1921 р. оголосила вирок 130-ти особам, що проходили за справою Цупкому. З них 45 були засуджені до розстрілу⁵³. Незадовго до цього, 5 серпня, зусиллями вцілілих від репресій представників «Цупкому» у м. Біла Церква було засновано «Козачу Раду Правобережної України», задуману як новий центр всієї підпільної, політичної, військової та виконавчої влади на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній. Головою організації було

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП; ф. 68, спр. 1, арк. 152.

⁵¹ Структура ППШ на різних етапах його діяльності, зокрема тих відділів, що входили до Військового керування, детально описана у відповідних дослідженнях вже згадуваних В. Сідака та І. Срібняка. У процесі власного дослідження автор неодноразово повертатиметься до цієї проблеми, не ставлячи при цьому за мету розкрити її цілісно.

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 28; спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2.

⁵³ Там само, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 55–62 зв.

обрано Павла Гайдученка, начальником інформаційного бюро — Миколу Лозовика, уповноваженим пошти і телеграфу — Михайла Симака, а керівництво військовою роботою було доручено Івану Шемулянку і згадуваному раніше Тихону Бесарабенку. Однак, після ліквідації Цупкому С. Петлюра і Ю. Тютюнник вже не вірили у можливість безперешкодного та ефективного функціонування на території України загальнонаціонального повстанського центру. Саме тому вони визнали «Козачу Раду» лише як «центр інформаційної роботи на Правобережній Україні», про що й повідомили делегованим до Польщі М. Лозовику та Т. Бесарабенку⁵⁴.

Новостворена організація вирішила самостійно об'єднати навколо себе повстанські загони на Правобережжі, після чого домогтися від уряду УНР відповідних повноважень. Наказом від 16 вересня 1921 р. «Козача Рада», спираючись на наказ Головного отамана військ УНР С. Петлюри про підняття антибільшовицького національно-визвольного повстання в Україні, уповноважила отамана Т. Бесарабенка на командування Північно-Східним фронтом з підпорядкуванням йому всіх повстанських загонів на території вздовж Дніпра до Канева, по лінії Біла Церква–Сквира–Бердичів і до румунського кордону, а отамана І. Шемулянка на командування Північно-Західним фронтом з підпорядкуванням йому всіх повстанських загонів на території вздовж Дніпра від Канева, по лінії Київ–Чорнобиль–Овруч до Бердичева і польського кордону⁵⁵.

Будучи цілком ізольованою від відповідних приготувань закордонного повстанського центру, білоцерківська організація не змогла власними силами підтримати листопадовий рейд військових частин армії УНР. Попри всі амбіції та зусилля, наприкінці свого існування вона зуміла заручитися лише підтримкою отаманів Івана Трейка та Гайового (Івана Грисюка⁵⁶), загони яких діяли неподалік від Сквири та Фастова відповідно, а також начальника Восьмого повстанського району⁵⁷ Миколи Якубовича⁵⁸. Вже у жовтні 1921 р.

⁵⁴ Там само, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 2, арк. 4 зв.–6.

⁵⁵ Там само, арк. 6–6 зв.

⁵⁶ Слідчі та судові документи стосовно Грисюка Івана Андрійовича (отамана Гайового) та повстанців його загону долучено до архівної кримінальної справи № 66646 під назвою «Петлюрівські отамани» (томи 2–7), яка зберігається в ГДА СБ України,

⁵⁷ В ГДА СБ України зберігається архівна кримінальна справа № 75144-ФП під назвою «8-й повстанський район військ УНР», за якою притягнуто до відповідальності М. Якубовича, С. Яворського, Г. Грабовського

«Козача Рада» потрапила під пильне око Київської ГНК, а в березні наступного року була остаточно ліквідована. У справі «Козачої Ради Правобережної України» було притягнуто до відповідальності 325 осіб, з яких 86 за вироком Київського губернського революційного трибуналу від 25 серпня 1922 р. засуджено до різної міри покарання. Засуджено до розстрілу 47 осіб, у тому числі вищезазначених керівників організації⁵⁹.

Питання готовності інтернованих у таборах військових частин армії УНР до збройного виступу проти УСРР постійно піднімалося на спільних нарадах представників ППШ та ПГШ у Львові. Так, ще 9 серпня 1921 р. керівник Львівської експозитури 2 відділу ПГШ майор Флерек інформував свого шефа у Варшаві І. Матушевського про ухвалення ним розробленого ППШ плану антибільшовицького повстання. Згідно з планом регулярні частини українських військ мали зосереджуватися у прикордонних районах під виглядом бригад будівельників та лісорубів. План передбачав на початку бойових дій проведення демонстративно-провокаційних актів щодо польських військ, аж до імітації розграбування військових складів і нападів на прикордонні застави Польщі. На думку Ю. Тютюнника, це дозволяло Польщі формально дотримуватися «нейтралітету», пояснюючи радянській стороні збройний виступ самочинними діями армії УНР. Повстанці повинні були б напасти на польських прикордонників з радянського боку і дати Польщі привід для висловлення протестів Радянській Росії⁶⁰.

Невдовзі, у тому ж таки серпні, Ю. Тютюнник змушений був уже погрожувати прийняти власне рішення про початок антибільшовицького повстання в Україні в разі подальших затримок виконання зобов'язань, взятих на себе польською стороною⁶¹. А вже на той час ППШ вже надіслав командуючим повстанськими групами накази Головного отамана, що вимагали закінчити всі приготування до всенародного повстання в Україні до 1 вересня 1921 р. та

та ін. (всього 150 осіб). Згідно з документами справи, Восьмий повстанський район охоплював території Таращанського, Сквирського, Білоцерківського, Канівського, Звенигородського та Черкаського повітів.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 2, арк. 10–13.

⁵⁹ Там само, спр. 74554-ФП; ф. 13, спр. 223.

⁶⁰ Сідак В. Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. – К., 1995. – С. 52–53.

⁶¹ Там само. – С. 16.

містили конкретні завдання щодо своєчасного проведення масштабних бойових дій та диверсійно-підривної роботи⁶².

Натомість, 31 серпня на нараді вищого командного складу армії УНР у присутності С. Петлюри Ю. Тютюнник все ще узгоджував план збройного виступу частин армії УНР. Зокрема, передбачалося вести наступ у двох напрямках. Південна група військ під керівництвом генерала-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка після форсування Дністра з Румунії повинна була захопити Одесу, а першочерговою метою очолюваної самим Ю. Тютюнником Північної групи було захоплення Кам'янця, куди мав прибути С. Петлюра для проголошення відновлення УНР. Регулярні війська мали бути підтриманими повстанськими формуваннями, з яких належало створити окрему Повстанську армію, посилити її штаб здібними офіцерами ППШ⁶³. З метою координації дій повстанських загонів та передачі їм останніх настанов штабу в ніч з 19 на 20 вересня в районі містечка Корець на Волині перейшов кордон спеціальний загін генерала Василя Нельговського, складений із 16 старшин та 14 підстаршин української армії⁶⁴.

Більшовики були добре поінформовані про діяльність на території Польщі ППШ, про підготовку інвазії та всеукраїнського повстання. Радянські дипломати домоглися згоди Варшави на виведення за межі Польщі емігрантських груп, які загрожували добросусідським взаєминам двох держав. Неофіційно ППШ продовжував діяльність. Однак, 28 вересня 1921 р. Голова уряду Радянської України Християн Раковський висловив офіційний протест польському Міністерству закордонних справ⁶⁵. У ноті наголошувалося, що польська влада знала про існування українських відділів, які готували військову інтервенцію в УСРР. Такий акт втручання, свідчив Х. Раковський, заперечував п'ятий пункт Ризького дого-

⁶² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 4–5.

⁶³ Сідак В. Вказ. праця. – С. 53.

⁶⁴ Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 37.

⁶⁵ Офіційний протест був підготовлений радянською стороною у відповідь на надіслану їй 25 вересня 1921 р. урядом Польщі ноту Міністерства закордонних справ із звинуваченнями у порушенні постанов Ризького договору. Нота пов'язана з викриттям польськими спецслужбами діяльності на власній території «Закордоту» (Закордонного відділу ЦК КП України), організованому урядами УСРР та РРФСР з метою здійснення, зокрема у Польщі, комуністичного заклоту під виглядом білоруського та українського рухів.

вору. Він також поінформував поляків про ліквідацію «Цупко-му», внаслідок чого і були отримані дані про заплановану інвазію⁶⁶.

Всі подальші приготування Державного центру УНР до загального антибільшовицького повстання уже не становили великої таємниці для радянської агентури, яка інфільтрувалася навіть до найближчого оточення С. Петлюри та Ю. Тютюнника. Окрім того, мали місце факти розголошення таємної інформації посадовими особами й військовослужбовцями армії УНР, навіть самими співробітниками ППШ. Так, поява на сторінках місцевих газет «Рідний край» та «Українська трибуна» таємних наказів С. Петлюри, схем розташування в Україні повстанських загонів і штабів спричинила їх негайний розгром більшовиками⁶⁷.

В тому, що повстання було відкладене до пізньої осені, коли для його успішного розвитку вже не було ніяких передумов, Ю. Тютюнник пізніше не зовсім щиро звинувачуватиме С. Петлюру⁶⁸. Однак, такому зволіканню існує очевидне пояснення. Підготовка інтернованих частин армії УНР до збройного виступу, визначення загальної кількості учасників походу, своєчасне забезпечення їх необхідною зброєю та спорядженням, як, врешті, і остаточне узгодження плану і часу переходу польсько-українського кордону Повстанською армією, цілковито залежали від позиції польського уряду. Польща ж не переймалася закулісними домовленостями з українською політичною еміграцією настільки, щоб беззастережно ігнорувати офіційні умови цілком вигідного для неї міждержавного договору з РСФРР та УСРР.

23 жовтня 1921 р. Ю. Тютюнник у підписаному ним «Наказі № 1 Повстанській Армії» таки оголосив про розформування ППШ і свій вступ за наказом Головного отамана «в командування Повстанською Армією на Україні», повідомив про призначення старшин на інші керівні посади та вимагав від підлеглих проведення термінових організаційних заходів⁶⁹.

З території Румунії готувався збройний виступ Бесарабської, а з території Польщі Подільської та Волинської груп військ армії УНР. Цей виступ, задуманий ППШ як сигнал для одночасного

⁶⁶ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. – С. 191–192.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 605; *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – С. 464; *Сідак В.* Вказ. праця. – С. 37–38.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 439, арк. 25.

⁶⁹ Наказ Повстанській Армії Ч. 1. (організаційний) // *Мазепа І.* Вказ. праця. – С. 556–557.

початку загального повстання в Україні, поляками та румунами розглядався і подавався, з огляду на конспіративність, а також «вагомість» та «своєчасність» допомоги, наданої для його організації, не інакше як підготовлена самими українцями диверсійна акція.

У доповіді Головному отаману від 2 листопада 1921 р. Ю. Тютюнник, попри значну нестачу у підлеглих йому козаків та старшин озброєння, боєприпасів, зимового одягу та взуття, виказував впевненість в успішному розвитку збройного виступу Української повстанської армії та наголошував на необхідності готувати до переведення через кордон решти дивізій армії УНР «для організації захоплених територій»⁷⁰.

У зазначеній доповіді йдеться також про Подільський та Волинський загопи військ армії УНР та про відсутність донесень від призначеного командуючим Першою повстанською групою А. Гулого-Гуленка⁷¹.

Так, задуманий як кінний, Подільський загін підполковника Михайла Палія (Сидорянського) формувався у м. Копичинці із козаків Четвертої київської дивізії УНР у кількості до 700 осіб, на озброєнні мав 200 рушниць, 10 тисяч набоїв до них, а також 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями, 12 без набоїв і лише 12 коней. Цей загін перейшов польсько-радянський кордон через р. Збруч в ніч з 25 на 26 жовтня 1921 р. Про його бойові успіхи, зокрема участь у захопленні повстанцями Кам'янець-Подільського, взяття Проскурова, ведення боїв в районі м. Шепетівка, Тютюнник звітував Петлюрі на підставі відомостей з преси та не завжди виважених доповідей підлеглих⁷².

Волинський загін формувався в районі станцій Москвин–Костопіль під керівництвом генерал-хорунжого Володимира Янченка із старшин і козаків Третьої, Четвертої та Шостої дивізій УНР, зведених в одну Київську дивізію, до складу якої входило 2 бригади піхоти, 1 гарматна бригада, 1 кінна сотня, технічна сотня і польова варта — всього до 900 чоловік. Загін мав на озброєнні 430 рушниць та 74 тисячі набоїв до них, 34 кулемети з набоями і стрічками до них, 300 шабель, 150 списів, 600 ручних гранат та підірвні засоби⁷³.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

Окремо наголошено на незадовільному стані обмундирування учасників майбутнього походу, серед яких 35 % взагалі не мали взуття, 50 % — верхнього одягу. Відчутно не вистачало білизни. Заходи, вжиті штабом Тютюнника для поліпшення ситуації з обмундируванням, були недостатніми⁷⁴.

Напередодні трагічного листопадового рейду Волинського загону Тютюнник запевнював його учасників у тому, що на той час Правобережжя України уже охоплене повстанням, червоноармійці безладно відходять до Росії, а тому прийшов час зайняти Україну і «влаштувати там життя»⁷⁵.

У складі Волинського загону, що перетнув кордон в ніч з 3 на 4 листопада 1921 р., перебували штаб Другої повстанської групи під керівництвом підполковника Леоніда Ступницького⁷⁶, а також ППШ, перетворений у штаб діючої Повстанської армії УНР, та апарат ЦК при ньому. Адміністраторам та чиновникам було поставлено завдання організувати цивільне керівництво на звільненій повстанцями території України⁷⁷.

До Другого зимового походу долучилися партизанські загони отаманів Хмари, Литвинчука, Святенка та Орлика. Одночасно з рейдовими групами проводили допоміжні акції повстанці отаманів Заболотного — в районі Балта–Ольгопіль, Шепеля — між Брацлавом та Вінницею, Лиха — поблизу Липівця, Брови — в районі Кременчука, Гайового і того ж таки Орлика — під Києвом⁷⁸.

Проте, на появу в Україні пізньої осені національної армії очікували не стільки знесені та розпоршені повстанські формування, скільки добре підготовлені ворожі армійські підрозділи. За таких обставин відносно вдалим можна вважати лише рейд Подільського загону, який з мінімальними втратами за місяць пройшов з боями 150 кілометрів території України і, не маючи

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁷⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 133.

⁷⁶ Підполковник Л. Ступницький приступив до виконання обов'язків командуючого Другою Повстанською групою згідно наказу Ю. Тютюнника від 23 жовтня 1921 р., змінивши на цій посаді отамана Орлика. У наведеному І. Мазепою тексті наказу зазначено інше військове звання Л. Ступницького — полковник.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП.

⁷⁸ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. — С. 198–199; ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 2, арк. 1; т. 9, арк. 33–34.

змоги з'єднатися з головними силами Ю. Тютюнника, був змушений 25 листопада під натиском Червоної армії перейти кордон у зворотному напрямку, де його роззброїли та знову інтернували поляки⁷⁹.

Волинський загін 7 листопада спробував здобути стратегічно важливу станцію Коростень. Невдалий штурм та важкі погодні умови призвели до наявності великої кількості поранених та обморожених бійців, внаслідок чого загін втратив мобільність і в ніч з 16 на 17 листопада був оточений та розбитий кінною дивізією Григорія Котовського у бою під с. Малі Миньки.

360 полонених учасників походу, зокрема і цивільні управлінці, були розстріляні 23 листопада 1921 р. під с. Базар на Житомирщині⁸⁰. Ще 59 повстанців того ж дня було перепроваджено до Особливого відділу Київського військового округу (ОВ КВО) у зв'язку з їх пораненням або для перевірки відомостей про попередню їх службу в лавах Червоної армії. Рішенням Надзвичайної трійки ОВ КВО від 15 грудня 1921 р. 10 арештантів були засуджені до розстрілу, 24 — до двох років суспільно-примусових робіт, 22 — зараховано до віддалених частин Червоної армії під негласний нагляд військових командирів, 1 — помер під час слідства, а рішення щодо 2-х — на той час не було прийнято до остаточного з'ясування всіх обставин⁸¹.

Офіцери штабу Повстанської армії Євген Копац, Іван Ващенко, Діонісій Ступа, Степан Козюлич; керівники ЦК ППШ Семен Куриленко, Олександр Красовський, Петро Кравченко та чиновник Сергій Донченко були переведені до Харкова і 22 січня 1922 р. засуджені судовою колегією ВУНК до розстрілу. Вирок виконано лише щодо Є. Копаца та І. Ващенка 17 лютого 1922 р., бо всім іншим у грудні–січні було «дозволено» померти самотійно у слідчій тюрмі від тяжких захворювань⁸². Ю. Тютюннику та його найближчому оточенню з рештками Волинського загону в ніч на 20 листопада пощастило пробитися до Польщі⁸³.

⁷⁹ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. — С. 194–196; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Укр. іст. журн. — 2001. — № 5. — С. 117.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74629-ФП, т. 1.

⁸¹ Там само, ф. 5, спр. 8466.

⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 165 зв., 198–252.

⁸³ *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу... — С. 117.

Найменша за чисельністю Бесарабська група військ Андрія Гулого-Гуленка, за задумом ППШ, повинна була першою розпочати бойові дії, відтягнувши на себе військові частини Червоної армії. Через недбалість власного штабу вона виступила в похід на Одещину лише в ніч на 19 листопада — в той час, коли на півночі уже було розбито головні сили Тютюнника. Румунсько-радянський кордон в районі с. Красногорка перейшли 187 козаків і старшин армії УНР очолювані командуючим Першим повстанським районом⁸⁴ Йосипом Пшоником. Чисельно переважаючі радянські армійські підрозділи очікували на цей наступ і вже надвечір того ж дня змусили більшість учасників походу після невдалої спроби захоплення Тирасполя відступити назад до Румунії, частину повстанців було розбито або взято у полон⁸⁵.

Таким чином, невдала організація і провал Другого Зимового походу армії УНР похитнули віру населення в дієздатність уряду УНР та позбавили подальшої можливості підтримки українською армією все ще нескореного повстанського руху, спричинили подальше розформування таборів для інтернованих військ армії УНР, призвели до значного скорочення фінансової допомоги Польщі уряду Петлюри та позбавлення його можливості робити будь-які самостійні політичні кроки⁸⁶.

Неспроможність створеного урядом УНР у Польщі повстанського центру реально контролювати події в Україні та адекватно на них реагувати, а також неможливість з об'єктивних причин мати в поляках щирого, надійного і, насамперед, рівного союзника та пов'язана з цим втрата дорогоцінного часу призвели до краху сподівань на здійснення загального антибільшовицького повстання в Україні і відновлення на початку 20-х рр. минулого століття української державності.

Наступні спроби української політичної еміграції та місцевих патріотів реанімувати повстанський рух в Україні були приречені. Однак, вони були не поодинокі і часто асоціювалися з іменем колишнього начальника ППШ та командуючого Повстанською армією Ю. Тютюнника. Відтак, справою честі для органів ДПУ

стало організувати «добровільний перехід» останнього на бік радянської влади. Внаслідок чекістської операції, 17 червня 1923 р. його було «виведено» до УСРР на зустріч у прикордонному селі Вихватнівці з керівниками нібито створеного у Києві нового повстанського центру «Вищої військової ради» та схоплено відразу ж після переправи на радянський берег Дністра. Тютюнника схилили до публічної відмови від боротьби проти радянської влади, після чого він був амністований Президією ВУЦВК за клопотанням органів ДПУ. Все це призвело до дезорганізації українського національного руху в еміграції, повернення в Україну відомих повстанських діячів Павла Бондаренка, Митрофана Очеретька, Йосипа Добротворського та інших, припинення збройної боротьби деякими повстанськими формуваннями⁸⁷.

Незважаючи на амністію, Ю. Тютюнник весь час залишався під пильним наглядом органів державної безпеки СРСР. 12 лютого 1929 р. його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Подальшим розслідуванням справи з 4 березня займався контррозвідувальний відділ ОДПУ СРСР. У його висновку від 2 грудня 1929 р. підсудному інкриміновано приховування створеної ППШ диверсійно-повстанської мережі, яку використовували поляки; підтримання зв'язків з українськими контрреволюціонерами та з колишніми співниками, що переховувалися; критику заходів радянської влади і її політики щодо селян; націонал-фашистські погляди та виправдання своєї минулої діяльності. 3 грудня 1929 р. судова колегія ОДПУ засудила Ю. Тютюнника до розстрілу. Вирок виконано 20 жовтня 1930 р.⁸⁸

З документів, що свідчать про всі описувані вище історичні події, варто виділити підготовлену на вимогу слідчих 3 квітня 1929 р. власноручно Ю. Тютюнником «Схему організації і роботи ППШ» (див. док. № 1). Засвідчений підписом автора рукописний оригінал та три його машинописні копії були долучені до відповідної кримінальної справи⁸⁹.

У «схемі» вказано місця дислокації та час діяльності ППШ, описано мету, завдання та окремі заходи штабу при підготовці

⁸⁴ Перший повстанський район охоплював територію Одеського, Тираспольського та Ананьївського повітів.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 23–26, 37; т. 17, арк. 80 зв. – 81 зв.; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу... – С. 114; *Верига В.* Вказ. праця. – С. 51–54.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26; ф. 13, спр. 439, т. 2, арк. 31.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 605; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП. Див. також: Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Ю. Тютюнника / Публ. О. Божка // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1/2 (6/7). — С. 24–56.

⁸⁹ Там само, арк. 26–36.

загального повстання, запланованого на травень–червень 1921 р. Далі Ю. Тютюнник пояснював причини відстрочення повстання, в загальних рисах подав структуру ППШ після його переїзду із Тарнова до Львова, розкривав функціональні обов'язки власні та керівників управлінь, зосереджував увагу на діяльності Розвідвального відділу ППШ та пригадував окремі прізвища причетних до нього осіб, зупинявся на особливостях співпраці українців з поляками⁹⁰. Навіть якщо брати до уваги віддаленість у часі описуваних Тютюнником подій, його свідоме або підсвідоме бажання щось забути, пом'якшити чи спростити, цей документ все одно заслуговує на пильну увагу дослідників.

Цікавим видається і спілкування «по прямому проводу» (див. док. 2, 3) завідуючого Секретно-оперативним управлінням ВУНК Юхима Євдокимова із головою Київської ГНК Яковом Лівшицем у частині висвітлення останнім на вимогу першого «історично-політичної сторони» діяльності «Цупкома». У зазначеному спілкуванні порушені питання про створення та діяльність українського повстанського центру, його засновників, дислокацію, рівень зв'язку з урядом Петлюри, штабом Тютюнника, місцевими повстанками та отаманами і таке інше⁹¹.

Значний масив документів, створених штабом Тютюнника влітку–восени 1921 р., у вигляді оригіналів та копій зберігається в окремому томі архівної кримінальної справи № 66646 під промовистою назвою «Петлюрівські отамани. 1922–1923 рр.». Причому, ширше у цій збірці представлені документи ЦК ППШ, які у більшості є оригінальними. В той же час наявні напрацювання ВК ППШ збережені лише у копіях. Не викликає сумніву як достовірність походження першоджерел, так і відсутність на той час будь-якої потреби у викривленні чекістами інформації під час її копіювання. Спробуємо лише з'ясувати їх шлях до архіву органів державної безпеки.

У довідці від 23 листопада 1936 р. інспектора обліково-архівного відділу Головного управління державної безпеки НКВС Вла-

⁹⁰ Йдеться про спільну організацію у прикордонних районах Польщі контрольно-перепускних пунктів з мережею підпунктів, що забезпечували перетинання кордону розвідниками та кур'єрами повстанців, а також про викладання польськими спеціалістами на організованих при 2 відділі ВК ППШ курсах для розвідників та особисте інструктування емісарів Тютюнника і працівників зазначеного відділу.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-5880, арк. 29–31.

дімірова вказані документи названо «наказами, інструкціями та закликами отамана Левченка». У довідковому томі цієї справи зазначено, що загін Левченка чисельністю до 60 осіб діяв на території Ольгопільського та Гайсинського повітів Подільської губернії і мав на озброєнні кулемети. У 1922 р. в одному з боїв з частинами Червоної армії отаман був важко поранений, однак відомостей про його подальшу долю у справі немає⁹². У 21 томі справи зберігаються лише слідчі матеріали на селян, затриманих у квітні 1922 р. за підозрою у причетності до повстанців отамана Левченка, але невдовзі звільнених за недоведеністю їх провини.

Обмежені чекістські дані про Левченка та виправдання всіх селян, притягнутих до відповідальності за контакт з повстанцями його загону, ніби не дозволяють віднести Левченка до «класичних» отаманів, що здобували авторитет за місцем народження та постійного проживання і діяли при підтримці земляків. Але й однозначно вважати Левченка петлюрівським емісаром, за браком таких відомостей, не можна.

Інші джерела і дослідники, також вказують на активну діяльність у 1921–1922 рр. на Поділлі повстанського загону отамана Левченка, але докладніші відомості наводять про отамана Андрія Левченка, чий загін у 1920–1921 рр. діяв на Полтавщині і був розбитий на початку весни 1922 р.⁹³ Сам отаман під чужим прізвиськом, був випадково затриманий у Катеринославі співробітниками міліції 8 квітня того ж року. Однак співробітники Катеринославської ГНК знали про його перебування у місті і швидко впізнали у підозрілому селянинові повстанського ватажка. Чекісти змусили А. Левченка давати свідчення, після чого за вироком Полтавського губернського революційного трибуналу від 8 березня 1923 р. його засудили до страти⁹⁴.

Водночас, самі «документи Левченка», зокрема збережені у чекістських копіях зведення 1 відділу Генштабу⁹⁵ станом на 1 жовтня 1921 р. про підпорядковані ППШ повстанські загоони в

⁹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 1, арк. 4.

⁹³ Там само, ф. 13, спр. 254, арк. 67–76; спр. 425, арк. 3 зв.–4; *Архивейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 101–102.

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67457, т. 3.

⁹⁵ Оригінал зазначеного зведення був підготовлений працівниками Облікової секції 1 (Організаційного) відділу ВК ППШ, рукописну копію документу відтворено чекістами 20 листопада 1921 р.

Україні, вказують на те, що загін отамана А. Левченка нараховував 900 багнетів, 300 шабель, мав на озброєнні 3 кулемети і вважався основною ударною силою повстанців 12 району 3 групи. Саме через командуючого третьою групою отамана Левченка мав підтримуватися зв'язок ППШ з командуючим четвертою групою отаманом Бровою. Копія наказу Ю. Тютюнника останньому також міститься серед зазначених документів. У той же час про діяльність на Поділлі загону Левченка в них не згадується⁹⁶.

Останні факти викликають сумнів у тому, що документи ППШ були втрачені саме отаманом Левченком, що діяв на Поділлі, і дають підстави вважати їх вилученими в якості речових доказів у полоненого отамана А. Левченка. Принаймні частина цих документів, виходячи з їх змісту, могла бути залишена в Україні штабом Повстанської армії під час невдалого листопадового рейду або здобута оперативним шляхом радянською агентурою у Польщі. Тому доречнішим виглядає згрупування цих матеріалів в окремому томі справи не за приналежністю конкретному отаману, а за спільним джерелом їх походження.

Більшість підготовлених у вересні–жовтні 1921 р. наказів та інструкцій ЦК ППШ до уповноважених на місцях провідників повстанського руху є оригінальними документами, за якими стоять власноручні підписи керівників ЦК ППШ — начальника ЦК підполковника Йосипа Добротворського, начальника Адміністративного відділу ЦК члена Ради міністрів внутрішніх справ УНР Семена Куриленка, начальника Економічного відділу інженера Олександра Красовського, начальника Транспортного відділу інженера Віктора Яновського, начальника Загального відділу⁹⁷ (особа не встановлена)⁹⁸. Частина цих документів була затверджена начальником ППШ генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником⁹⁹. Проте виготовлені з використанням того ж паперу і друку копії інструкцій та положення, оригінали яких мали бути засвідчені підписами перерахованих осіб¹⁰⁰, а також Головного отамана військ УНР Симона Петлюри та Головного військового прокурора гене-

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 4, 33–35.

⁹⁷ С. Куриленко на допитах взагалі не вказував на існування Загального відділу і свідчить про те, що Цивільне керування ППШ складалося лише з Адміністративного, Економічного і Транспортного відділів.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 1–2, 8–23.

⁹⁹ Там само, арк. 1–2, 8–18.

¹⁰⁰ Там само, арк. 24–30.

рал-хорунжого Євгена Мошинського¹⁰¹, не викликають сумніву щодо аналогічного з попередніми документами їх походження.

Для забезпечення чіткого та якісного виконання провідниками повстанського руху в Україні наказів ЦК ППШ, останні, як правило, супроводжувалися докладними інструкціями. Таким чином, узаконювалася та регламентувалася, у відповідності до законодавства УНР, тимчасова діяльність повстанської влади в Україні. Основний зміст цих документів чітко окреслював майбутню демократичну модель стосунків центральної державної влади з органами місцевого самоврядування. Щоправда, така демократія логічно пояснювалася небажанням уряду УНР брати на себе всю відповідальність за подолання наслідків розрухи у суспільному та господарському житті. Саме на це і вказував Ю. Тютюнник при спілкуванні з новопризначеним начальником Адміністративного відділу ЦК ППШ С. Куриленком, наголошуючи, що вся повнота влади на місцях мала б належати місцевим органам, обраним із місцевих мешканців. Втручання уряду у діяльність цих органів було б доречним лише за умови, якщо ті не хочуть або не можуть виконувати покладених на них обов'язків¹⁰².

Так, Наказ № 53 від 22 жовтня 1921 р. «Про організацію кордонної охорони» передбачав тимчасове виконання начальниками прилеглих до прикордонної смуги повстанських районів функцій, що перейдуть до компетенції прикордонної жандармерії після організації такої, згідно із відповідним Законом УНР від 28 вересня 1921 р. Долучені до закону інструкції «Кордонній охороні щодо пересування людної через кордон» та «Кордонній охороні у справах перевозу товарів через кордон» надають відповідальним на місцях вказівки, в яких визначено пункти перетину кордону для людей і товару, необхідні для перетину кордону документи, загальні рекомендації щодо ввозу та вивозу товарів, їх обліку, конфіскації в разі порушень встановлених правил транспортування тощо¹⁰³.

Наказом 1921 р. «Губернським та повітовим управам у справах фінансових» на зазначені управи, і безпосередньо на губернських та повітових референтів у справах фінансових покладено обов'язки встановлення об'єктів та норм оподаткування для їх подальшого затвердження ЦК ППШ, надано можливість самостійного визна-

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 6–7 зв.

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 120 зв.

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 1–2.

чення управами способів стягнення податків та вказано на необхідність ведення точної реєстрації про їх сплату. Разом з тим, губернським управам дозволено користуватися державними прибутками в розмірі до 50 % від усіх надходжень державного оподаткування в губернії та встановлювати розміри таких надходжень для повітових управ. До наказу долучено інструкції «Губернському референту у справах фінансових», «Повітовому референту у справах фінансових», коротка інструкція «У справі переведення організації скарбниць та податкових інспекцій на звільнених від ворога теренах України» та «Оповіщення міністерства фінансів УНР»¹⁰⁴.

Наказ «Про порядок відновлення діяльності або відкриття міняльних лавок у тиловому районі діючої армії УНР» йде у контексті з попереднім наказом та інструкціями. Він визначав перелік дій і документів, необхідних для організації такої діяльності на місцях з дозволу повітових референтів у справах фінансових. Вищий нагляд за діяльністю міняльних лавок, видача наказів, визначення податків та проведення ревізій покладено на Міністерство фінансів УНР і начальника ЦК ППШ безпосередньо або через референта Економічного відділу при ЦК¹⁰⁵.

Збережені як в оригіналах, так і в копіях наступні інструкції не прив'язані, як у попередніх випадках, до наказів або такі накази не збереглися.

Найбільш інформативною з них стала Інструкція № 84 від 5 вересня 1921 р. «Провідникам повстанського руху в Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя» (див. док. № 4). 14 машинописних аркушів інструкції вміщували 152 пункти роз'яснень щодо організації 12 напрямків владної діяльності¹⁰⁶.

Зокрема, визначено порядок встановлення у звільнених від ворога селах та містах, волостях, повітах і губерніях нової місцевої адміністрації, а також її права, обов'язки та відповідальність. Обумовлено поширення, компетенцію та термін діяльності повстанського суду. Відповідальність за перерозподіл землі покладено на громади, а за користування землями, посівами, майном держави та радянських господарств — на органи місцевої державної влади; підтверджено право господаря на вирощений ним урожай. Ліси

проголошено державною (в окремих випадках — громадською) власністю, а відповідальність за їх збереження і дбайливе використання покладено на лісові урядові установи. Рекомендовано повернути до виконання обов'язків, згідно із Законом УНР від 24 лютого 1919 р. «Про шкільне управління», призначених українською владою за попередніх часів повітових комісарів освіти, або тимчасово призначити таких за рекомендацією правління вчительської повітової спілки та місцевих діячів освіти і культури. Вказано на необхідність тимчасової державної підтримки медичних закладів та установ до поступової передачі їх на утримання органів місцевого самоврядування, а також державного сприяння у відновленні діяльності Українського товариства червоного хреста і місцевих громадсько-благодійних організацій. Ухвалено організувати парафіяльні та повітові церковні братства, повітові та губернські церковні ради, метою діяльності яких мало б стати відродження автокефалії української церкви та виявлення ворожих УНР осіб у церковному середовищі. Наголошено на необхідності призначення місцевих залізничних адміністрацій та їх підпорядкування Транспортному відділу ЦК ППШ; на залізничників покладено відповідальність за збереження рухомого складу та скупчених на залізниці вагонів з товарами, унеможливлення їх вивозу більшовиками та вживання наступних невідкладних заходів з відновлення руху. Наказано позбавити керуючі органи окупаційного війська телеграфного і телефонного зв'язку та передбачити можливість його негайного відновлення для потреб української влади. У справах народного господарства порушено питання про внутрішню торгівлю, промисловість, монополію, державні розрахунки, державне майно, звітність, статистику, компетенцію органів народного господарства тощо¹⁰⁷. Щодо робітничої політики¹⁰⁸ йдеться про рівні з іншими громадянами УНР права та обов'язки робітників, повернення останніх місцевою цивільною владою в особі референта праці до нормального трудового життя із забезпеченням їх соціального захисту, охорони праці, організації профспілок тощо. Передбачено проведення конкретних заходів для відновлення місцевих інститу-

¹⁰⁷ Останні пункти розділу «У справах народного господарства» даної інструкції не збережено.

¹⁰⁸ Справжню назву наступного розділу інструкції та його перші пункти також не збережено. Але у наступних пунктах розділу йдеться саме про політику уряду УНР стосовно робітників.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 16–18.

¹⁰⁵ Там само, арк. 18 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 8–15.

цій Міністерства фінансів УНР та повернення в обіг українських грошових знаків¹⁰⁹.

Цілком природно поєдналися на спільних аркушах інструкції «Губернському уповноваженому у справах народного господарства» та «Повітовому уповноваженому у справах харчових». Перша обумовлювала порядок призначення губернського уповноваженого у справах народного господарства, окреслює його відповідальність за збереження всього залишеного більшовицькою владою майна, організацію, координацію та керівництво діяльністю місцевих апаратів відомств народного господарства, розробку на рівні губернії питань господарського значення для подальшого їх затвердження ЦК ППШ тощо. До компетенції останнього відноситься, зокрема, і затвердження повітового уповноваженого у справах харчових, порядок обрання, повноваження та обов'язки котрого і розтлумачувала друга інструкція¹¹⁰.

Інструкція «Уповноваженому у справах народного господарства на залізниці» передбачала тимчасове призначення повстанською владою таких уповноважених при кожному експлуатаційному районі та при кожній залізничній дирекції з часу утворення останніх. На уповноважених покладено відповідальність за опис, організацію належного зберігання та охорони всього майна, залишеного більшовицькою владою на залізниці, за негайне розвантаження рухомого складу та своєчасне надання ЦК ППШ інформації про наявність майна і вжиті заходи. Уповноважений надає розпорядження про видачу майна за рішенням ЦК ППШ, а при терміновій необхідності — з дозволу начальника даного повстанського району¹¹¹.

Положення від 25 вересня 1921 р. «Про повстанський суд» доповнює та конкретизує загальні настанови досліджуваної вище Інструкції № 84 від 5 вересня 1921 р. в частині, що стосується функціонування повстанського суду. Зокрема, розтлумачуються порядок організації діяльності повстанського суду, обов'язки кожного його члена, процедура притягнення підозрюваних до відповідальності, сам хід судового засідання тощо. В додаток до визначеної українським законодавством кримінальної відповідальності за скоєні злочини передбачається покарання смертю за агітаційні,

військові, шпигунські, диверсійні та інші дії проти повстанської влади та УНР; каторгою та грошовим штрафом — за спекуляцію; ув'язненням — за порушення обов'язкових військових постанов повстанської влади. До положення долучено тексти присяжних обітниць для суддів, свідків християн, мусульман, іудеїв та караїмів, а також зразки присуду та постанови¹¹².

Інструкцією № 11 від 3 вересня 1921 р. «Для громадської самоохорони» передбачено тимчасове функціонування громадської самоохорони — утримуваних на кошти громадян озброєних загонів місцевих мешканців, які допомагали б українській цивільній та військовій владі встановити правопорядок у даній місцевості. Надано конкретні вказівки щодо організації таких загонів у громадах (селах та містечках), містах, волостях та повітах, а також встановлення зв'язку між ними¹¹³.

І, нарешті, Інструкція № 28 від 23 вересня 1921 р. «Органам місцевої влади щодо прав і обов'язків їх та порядку підлеглості» визначає порядок обрання органів влади, їх повноваження, компетенцію та підлеглість на рівні громади, волості, повіту і губернії, а також акцентувала увагу на таких напрямках діяльності місцевої влади як внутрішня безпека, земельна політика, народне господарство, робітнича політика, освіта, фінанси, пошта і телеграф, та військова повинність¹¹⁴. Остання інструкція частково відтворювала, частково доповнювала відповідні положення вже згадуваної Інструкції № 84 від 5 вересня 1921 р.

Проаналізовані документи засвідчують проведення ЦК ППШ серйозної організаційної роботи, спрямованої на підготовку відновлення влади УНР. За умови переможного розвитку запланованого на осінь 1921 р. всенародного антибільшовицького повстання в Україні результати цієї роботи, напевне, стали б відчутними.

Незадовго до початку Другого зимового походу до громадян України із закликом підтримати повстання проти більшовицької влади звернулися командуючий Повстанською армією Ю. Тютюнник та начальник його штабу Ю. Отмарштейн. Є підстави вважати, що копія цього звернення була виготовлена у жовтні 1921 р. саме у ППШ¹¹⁵.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 6–7 зв.

¹¹³ Там само, арк. 24–26.

¹¹⁴ Там само, арк. 27–30.

¹¹⁵ Там само, арк. 31–31 зв.

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 8–15.

¹¹⁰ Там само, арк. 21–23.

¹¹¹ Там само, арк. 19–20 зв.

Наступні документи, зокрема, ще одне звернення керівників Повстанської армії, тепер уже російською мовою до офіцерів і солдат Червоної армії із закликом повернути зброю проти своїх справжніх ворогів — комісарів та чекістів¹¹⁶, збереглися в копіях, відтворених з оригіналів чекістами.

Накази штабу командуючим Другою та Четвертою повстанськими групами отаманам Орлику та Брові щодо готовності станом на 1 вересня 1921 р. до здійснення конкретних військових операцій на підтримку всенародного повстання, ставлення до полонених комуністів, чекістів та рядових червоноармійців, а також тимчасової організації військової влади на визволеній від ворога території України покладають неабияку відповідальність на ватажків повстанського руху та виказують високий ступінь довіри до них¹¹⁷. Ухвалений Радою народних міністрів та затверджений 7 жовтня 1921 р. Головою Директорії Петлюрою Закон «Про поширення на повстанців та на їх родини всіх прав на пенсію та одноразові грошові допомоги, що їх встановлено для військовиків регулярної армії» свідчить про визнання урядом УНР заслуг повстанців перед батьківщиною, починаючи з 14 листопада 1918 р.¹¹⁸

У вже згадуваному зведенні 1 відділу ВК ППШ про дислокацію партизанських загонів станом на 1 жовтня 1921 р. (див. док. № 5), окрім самої дислокації повстанців, зазначено також їх чисельність, озброєння та рівень зв'язку зі штабом¹¹⁹. Наведені у документі дані свідчать про наявність у закордонному повстанському центрі застарілої або перекрученої інформації про реальний стан готовності українського народу до повстання і про дійсне становище в Україні. У вірності такої думки також переконують оптимістичні повідомлення про військові успіхи повстанців, підтримуваних Подільським загonom підполковника М. Палія-Сидорянського, напередодні трагічного листопадового рейду Волинського загону, що містяться у доповіді від 2 листопада 1921 р. генерал-хорунжого Ю. Тютюнника Головному отаману військ УНР С. Петлюрі¹²⁰. Разом з тим, перший документ розкривав весь масштаб і вчасно не використаний потенціал підпорядкованого ППШ національно-

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 32–32 зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 4–5 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 36–36 зв.

¹¹⁹ Там само, арк. 33–35.

¹²⁰ Там само, арк. 37–38.

визвольного повстанського руху, останній — ряснів цінними подробицями про стан справ у Волинському та Подільському загонах Армії УНР напередодні їх збройних виступів, а також підкреслював факт очевидної нескоординованості спільних дій цих загонів з Бессарабською групою військ А. Гулого-Гуленка.

В той же час рапорт начальника ППШ Тютюнника Головному отаману Петлюрі щодо утримання штабу А. Гулого-Гуленка в Румунії, написаний згідно резолюції Петлюри від 22 серпня 1921 р.¹²¹, демонстрував певну напруженість у стосунках між українськими повстанськими центрами в Румунії та Польщі, що не сприяло підготовці спільного збройного виступу¹²².

Звіти про роботу Другого відділу генштабу¹²³ за 1–15 вересня 1921 р. та підлеглого йому Контрольно-розвідувального пункту № 1 у Тарнополі станом на 1 серпня 1921 р. розкривають їх структуру та особливості діяльності у вказані періоди часу¹²⁴.

Отже, можна стверджувати, що вищезазначені документи штабу Ю. Тютюнника конкретизують і доповнюють встановлені дані про підготовку восени 1921 р. загального антибільшовицького повстання та відновлення влади УНР в Україні.

Накази та інструкції ЦК ППШ провідникам повстанського руху в Україні, по суті, є актами органів виконавчої влади, підпорядкованих Державному центру УНР. Ці документи окреслюють цілісну та різнобічну програму заходів, реалізація якої призвела б до створення принципово нової ситуації в житті української держави. Збережені у чекістських копіях накази, звернення, доповіді та звіти ВК ППШ висвітлюють його реальну діяльність, а також рівень поінформованості закордонного повстанського центру про ситуацію в Україні і масштаби нереалізованих сподівань.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 44–44 зв.

¹²² У бесіді з Головою ДПУ УСРР В. Балицьким Ю. Тютюнник виказував невдоволення наданням Петлюрою штабу генерала Гулого-Гуленка в Румунії у п'ять разів більше коштів на організаційні витрати, ніж отримував штаб у Польщі, в той час як масштаб роботи останнього, на думку Тютюнника, був у п'ять разів більший.

¹²³ Мається на увазі Інформаційний (Розвідувальний) відділ ВК ППШ. Його керівництво звітувало поручнику Ковалевському, котрий очолював експозитуру 2 відділу польського Генштабу

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 45–46.

Документи публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом зі збереженням стилістичних особливостей. Найвні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Схема організації та роботи Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР, підготовлена генерал-хорунжим армії УНР Ю. Тютюником

3 квітня 1929 р.

1. Спеціального положення о Партизанско-повстанческом штабе — ППШ заблаговременно не было разработано. Это положение должно было появиться потом, когда станет ясной обстановка и реальные возможности для работы штаба как на территории Советской Украины, так (особенно) и на польской территории.

2. Задачей ППШ была организация всех антисоветских украинских элементов с целью последующего общего массового восстания и руководства последним, после чего УССР должна была быть замененной УНР.

3. Свою работу ППШ начал в феврале–марте 1921 года в г. Тарнове и окончил свое существование в ноябре того же года в г. Львове, т.е. существовал на протяжении всего около 9 месяцев. Во главе штаба стоял я, а в помощь мне с первых же дней существования ППШ был назначен Кузьминский, пользовавшийся особенным доверием Петлюры и, как в последствии оказалось, поляков. Для технической работы в самом начале взято было всего 3–5 сотрудинок.

4. Определенных сроков для подготовительной работы и начала восстания не было намечено. Но ориентировочно считали возможным предварительную подготовку закончить в первой половине лета (май–июнь) 1921 г. и тогда же начать восстание. Таким образом, располагая всего временем в 2–4 месяца, ППШ не считал возможным провести своими силами серьезную систематическую подготовку к восстанию, полагаясь по опыту прошлых лет борьбы, на инициативу местных организаций и на максимальное повышение активности крестьянства в период перед уборкой хлебов. Фактическая роль ППШ в подготовительный период мне представлялась, так сказать, в виде морального организующего центра, который своим авторитетом и всеукраинским масштабом покрывал бы местные «атаманские» авторитеты и масштабы, стремясь использовать все силы для направления удара восстания к единой цели и в единый определенный момент. Только с момента начала восстания ППШ должен был фактически стать штабом действующей повстанческой армии в полном смысле этого слова, имея в своем распоряжении отдельный корпус регулярных войск из кадров, интернированных в польских лагерях.

В виду изложенного, ППШ в начале своей деятельности (по крайней мере, я лично — за Кузьминского не ручаюсь!) не ставил себе целью организовать систематическую разведывательную работу, каковая могла быть рассчитана только на более продолжительные сроки, чем существование самого ППШ.

5. К моменту возникновения ППШ и в первые недели его работы в г. Тарнове имелось налицо несколько десятков беженцев — бывших повстанцев и между ними даже «атаманы»: Голуб, Карый, Волицец, Шепель, Богатыревич... Все они как-будто изъявили желание немедленно отправиться на Украину для проведения директив петлюровского центра, в данном случае ППШ. Их то, в первую очередь, ППШ и направил на советскую территорию — на Правобережье, где они прежде действовали. Из «атаманов», наверное, перешли границу и прибыли в свои районы только Карый и Шепель, а остальные предпочли на некоторое время совсем скрыться с горизонта УНР. Остальные беженцы-повстанцы, не имевшие за собой атаманского прошлого, были назначены в распоряжение соответствующих «атаманов» по своему желанию или в районы, где еще не было местных «атаманов»; поименно их и кто, куда именно был назначен — не помню и, кроме того, сомневаюсь, чтобы все они на самом деле стремились и попали на советскую территорию для проведения весьма опасной работы.

6. Как известно, вся территория Советской Украины была разделена на 5 территориальных групп-округов, с подразделением последних на районы (ГПУ имеет соответствующую карту). При территориальном разделении принимались во внимание соображения политического характера (тяготение местностей к бывшим губернским центрам), географические (топографические и хозяйственные) свойства местностей и стратегическое значение определенных пунктов и линий, а также приходилось считаться и с географическими границами популярности местных «атаманов».

Имена назначенных командующими группами и районами ГПУ известны.

7. Вскоре после начала деятельности ППШ стало известным, что на Украине местной инициативной группой организован всеукраинский центр — Цупком, который повел работу параллельно с ППШ и свое влияние распространил также преимущественно в районе Правобережья. Это непредвиденное обстоятельство и параллельная работа Цупкома не были благоприятными для проведения систематической работы ППШ. Провал Цупкома, переход на сторону советов Мордалевича и т.п. вносили хаос и дезорганизацию и в значительной степени парализовали работу ППШ... Первая половина лета не могла быть сроком для восстания.

8. Польский генштаб также не особенно спешил с окончательным согласием в определенные сроки вооружить интернированных в лагерях и перебросить их к границам Советской Украины. Зато поляки решили активно сотрудничать с ППШ. Они согласились на переброску в оди-

ночку и небольшими группами интернированных из лагерей на Советскую Украину для усиления кадров повстанческих организаций на местах. С целью совместной работы с экспозитурой польгенштаба состоялся переезд ППШ в г. Львов и одновременно весьма значительное расширение самого аппарата штаба и его работы. В это время штаб окончательно подразделяется на управления: Гражданское и Военное и во главе первого ставит Добротворский, а второго — Отмарштейн. Управления подразделяются на отделы и отделения.

9. Было выработано в штабе и утверждено Петлюрой положение о Гражданском управлении ППШ, положения же о ППШ в целом так и не было, кажется, до конца его существования. О распределении работы между отдельными лицами в ППШ и порядке работы могу сказать следующее:

Начальник штаба, т.е. я лично: а) давал общие указания непосредственно подчиненным мне Отмарштейну и Добротворскому о направлениях, темпе и объеме работы; б) рассматривал различные проекты и доклады, подаваемые начальниками управлений, утверждал, одобрял или отвергал, или же дополнял, исправлял предлагаемое; в) регулярно принимал доклады о состоянии текущей работы в управлениях, а в исключительных случаях и доклады заведу[ющих] отделами; г) после получения соответствующих инструкций в отделах отправляющимися на Украину людьми принимал последних и лично вел беседы с ответственными работниками, причем, эти беседы имели характер скорее «напутствия», а не инструктирования. Целью этих бесед и приемов было дать моральную зарядку, технические же инструкции практического порядка, как правило, не могли быть предметом разговора, т.к. таковые давались соответствующими людьми в управлениях-отделах, специально работавшими в той или иной отрасли. Из этих людей лично помнить я мог и помню только команд[иров] групп, команд[ующих] районами и в исключительных случаях мог некоторое время помнить более мелких работников; д) по предложению Петлюры, по личной инициативе и, как правило, по докладом начальников управлений давал назначения ответственным работникам, отправлявшимся на Украину — подписывал мандаты и приказы; е) еженедельно ездил в г. Тарнов для доклада Петлюре о состоянии и работе ППШ во всем объеме и получал от него различные указания общего порядка; ж) регулировал различные вопросы, возникавшие между министерствами Петлюры и ППШ; з) регулировал различные вопросы, возникавшие в работе ППШ с экспозитурой польгенштаба; и) в отдельных случаях вел непосредственно или через представителя переговоры с польгенштабом в Варшаве, а так же с Савинковым, Яковлевым и др.; к) в отдельных случаях лично принимал и выслушивал доклады людей, прибывавших с Советской Украины.

Начальник Гражданского управления Добротворский руководил работой Управления — агитпропагандой и организацией (проекты на будущее).

Начальник Военного управления Отмарштейн фактически и непосредственно руководил подчиненными ему отделами, в том числе и разведывательным, работой коего фактически в настоящее время интересуется ГПУ.

Начальник Разведывательного отдела Кузьминский, кроме руководства работой отдела, лично или при посредстве и помощи подчиненных ему Очеретька и, кажется, Михайлика и Пирогова детально инструктировал людей, отправляющихся на Советскую Украину для разведывательной работы. При отделе даже были организованы краткосрочные курсы для разведчиков. Работой отдела особенно интересовались поляки и уделяли ей много внимания: преподавали на курсах, лично инструктировали людей, а также и работников отдела.

10. Аппарат ППШ на польской территории схематически представляется в таком виде:

- А. Штаб —
ему подчинены:
- Б. Пункты —
им подчинены:
- В. Подпункты (Посты) —

Пункты были расположены в Копычинцах, Тарнополе, Ровно и (кажется) в Сарнах. Они являлись передаточной инстанцией — этапами для людей, направлявшихся на Советскую Украину и возвращавшихся обратно; там же имелись запасы агитлитературы и в незначительном количестве оружие, подрывные материалы и т.п. Начальниками пунктов были польские офицеры, а их помощниками — украинцы.

Подпункты имели задачей непосредственно переправлять через границу людей, оружие и литературу. Они же первыми принимали прибывавших с Украины. Каждому пункту было подчинено 2–4 подпункта, кои были расположены у самой границы. Первейшей обязанностью подпункта было подыскание и установление на советской стороне вблизи границы конспиративной явочной квартиры, которая играла в своем роде роль подпункта на советской территории, т.е. принимала и переправляла в обратную сторону прибывающих людей. При этом практиковалось в широких размерах использование контрабандистов, кои получали вознаграждение товарами из Польши. На подпунктах работали украинцы, и, кажется, имели помощниками поляков. Расположение большинства подпунктов мне неизвестно, а также не помню и общего количества таковых; из тех, что помню: Скала, Гусятин, Скалат (?), Подволочиск, в районе против м. Ямполя, вблизи Корца, Устье и против Олевска севернее линии железной дороги.

Конечно, все работавшие на подпунктах знали и не могут забыть (им нечего больше помнить) месторасположение бывших явочных квартир на советской территории. Раскрытие же последних могло бы дать

весьма ценные данные для выявления линий связи, если таковые были установлены вглубь страны, со всеми вытекающими последствиями.

Кто же из возвратившихся на Украину работал на подпунктах? Я знаю, наверно, только одного Каменецкого, бывшего зав[едующего] подпунктом в районе Ровно—Сарны и, кажется, Головка-Левецкий, тоже в районе Ровно, если он не был помощником начальника пункта в самом г. Ровно; в последнем случае он должен знать расположение подпунктов на своем участке. Помощником начальника пункта в г. Тарнополе был Кузьменко-Титаренко — тоже должен помнить места расположения своих бывших подпунктов, а также и лично работавших на подпунктах. Очень вероятно, что среди лиц, прибывших в составе эшелона генерала Янченко, также есть лица, работавшие на подпунктах, что можно проверить по списочному составу после показаний Кузьменко-Титаренко и Головка-Левецкого. Добротворский должен помнить пункт своего перехода при посредстве Грабовского в шелетовском направлении.

11. Схема организации разведывательных групп на территории Советской Украины мне не известна. Возможно, что она и была доложена мне, но, к сожалению, на разведывательную работу штаба я обращал слишком мало внимания по вышеуказанным причинам (слишком непродолжительный и к тому же заранее не определенный срок существования штаба, моя личная перегруженность другой работой и т.п.). Вообще, с переездом в г. Львов, когда, собственно, и развертывалась работа ППШ, я вполне полагался на Отмарштейна — человека, знающего свое дело, и, безусловно, преданного. Все же по памяти я представляю себе схему разведывательных органов на территории Советской Украины в таком виде:

А. Группа во главе с резидентом.

Б. В составе группы подчиненные резиденту агенты.

В. Линии связи (возможно только одни явочные квартиры вблизи границы).

Эти группы, наверно, расположены вблизи важнейших стратегических пунктов. В их задачи входило не только разведывание, но и диверсии.

Вот и все.

Полагаю, что специально по организации разведки больше знает Очеретько и, быть может, Пирогов.

Ю. Тютюнник

3 апреля 1929 года.

ГДА СБУ, спр. 73862-ФП, арк. 26—29 (зв.).
Рукопис.

№ 2

Витяг із записки начальника Секретно-оперативного управління ВУНК Ю.Євдокимова голові Київської губернської надзвичайної комісії Я. Лівшицю про надання історичної довідки щодо створення Всеукраїнського центрального повстанського комітету

13 липня 1921 р.

Лично

[...] 2. Необходимо в срочном порядке дать полный конкретизированный в персональном отношении обзор и ваше заключение по делу с историко-политической стороны, т.е.: а) Историю организации Ценповстанкома и ответвления УВО и др.; б) Когда, кем и где создана; в) Что сделано за период деятельности; г) Дислокация; д) Связи местные и закордонные и подчиненность, е) Откуда исходили директивы и указания; ж) Политическая окраска; з) Контакт с Петлюровскими [контрреволюционными] группировками, личный состав и персональная обрисовка-характеристика с биографической и политической стороны; и) Указать число партийных и Сов[етских] служащих в Военчастях; к) План работ, преследуемые цели, конечные цели; л) Расчеты и ставки; м) Фактическая сила; н) Связь с бандитами; о) Склады оружия, место и количество, происхождение; п) Авторитет Ценповстанкома перед ответвлениями; р) Популярность среди населения и на кого делались ставки; с) Связь с Красной Армией и т.д.

[...]

Сегодня делал доклад Политбюро. Интерес к делу большой. Выражено пожелание представление особо отличившихся товарищей к награде [...] НР 659/ш 13/VII. 21 г.

Нач[альник] сек[ретно]-опер[ативного] упр[авления] ЕВДОКИМОВ

Расшифровала КУЛАКОВА*

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-5880, арк. 29.
Машинопис. Завірена копія.

* Записка була передана по «прямому проводу».

№ 3

Витяг із записки голови Київської губернської надзвичайної комісії Я. Лівшиця начальнику Секретно-оперативного управління ВУНК Ю. Євдокимову про створення Всеукраїнського центрального повстанського комітету

[не раніше 13 липня 1921 р.]

Гор. ХАРЬКОВ ЗАВ[ЕДУЮЩЕМУ] СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ тов. ЕВДОКИМОВУ*.

[...] На Ваш № 659/ш во второй его части доношу:

1). По пункту А: Начало организации Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета, ныне нами ликвидированного, должно отнести к концу 1920 года, когда в украинских кругах, настроенных национально=шовинистически, проявилось сильное оживление. В это время появились активные одиночки, как Чепилко, Бугай, Комарь, Каротюк и другие, которые начали вокруг себя собирать группировки. На Киевщину стали прибывать представители от Петлюры и Тютюника, принявшие в этих группировках деятельное участие. В начале все действия этих группировок были разрозненные и руководились исключительно Уполномоченными от Петлюры по директивам последнего. В начале 1921 г. стало проявляться стремление к организации Центра, который бы принял на себя работу по объединению всех группировок и общему руководству ими. Вследствие разноречия во взглядах различных группировок некоторое время это слабо удавалось и только в начале марта по настоянию Чепилко было созвано Совещание из представителей отдельных группировок, на котором был поставлен вопрос о необходимости немедленной организации Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета. На этом усиленно настаивал прибывший в то время из за кордона Наконечный, а также Абраменко-Андрюх. На совещании присутствовало 10 человек: Чепилко, Наконечный, Комарь, Махиня, Суходольский, Каротюк, Онищук, Данчевский, Грудницкий и Абраменко-Андрюх. Собрание этой десятки было назначено в Софиевском соборе, а организационное совещание произошло в Пролетарском Саду. На этом совещании была избрана «пятерка», на которую была возложена вся работа по организации повстанкомов, руководству и инструкторствованию их, установление связи с другими губерниями и уездами, организация сети районных, волостных и сельских повстанкомов. Здесь же было определено и название этой «Пятерки», — «Всеукраинский Центральный Повстанческий Комитет» (Комитет Вызволения Украины).

* Так в тексті. Посада Ю. Євдокимова називалася «начальник Секретно-оперативного управління».

В состав его вошли: Чепилко, как председатель и членами: Наконечный — Уполномоченный по инделам, Махиня — Уполномоченный по внутренним делам, главным образом по организации ответвлений, Данчевский — Уполномоченный по связи и Грудницкий — Уполномоченный по военным делам. Абраменко-Андрюх в Комитет не попал, так как имел от Петлюры и Тютюника специальное назначение Инспектором Повстанческих войск УНР на территории Украины, каковым и остался до самого момента ареста. Комитет был построен по беспартийному принципу. Платформа его была формулирована кратко, как платформа УНР. Цели были определены:

- 1) Организация сети Повстанческих Комитетов.
- 2) Группировка вокруг этих Повстанкомов всех вооруженных повстанческих сил УНР.
- 3) Организация повстанческих ячеек по возможности во всех воинских частях.
- 4) Подготовка и поднятие вооруженного восстания в целях свержения на Украине соввласти.
- 5) Самая широкая агитация и популяризация Петлюры и Тютюника.
- 6) Подпольная организация гражданской власти в губерниях, городах, волостях и селах, через Повстанкомы и из среды Повстанкомов для того, что бы к моменту свержения соввласти можно было сразу приступить к Управлению Республикой.

Немедленно после избрания Центрповстанкома за кордон был послан Наконечный для регистрации его, утверждения состава и признания принятой платформы и целей, а также для получения информации, дальнейших инструкций и денег. Одновременно Наконечный должен зарегистрировать и явку Центрповстанкома в Киеве. Такими явками в то время были: Комарь, Каротюк и Махиня (на Махиню, кроме всего, были возложены еще и обязанности по информации). Ответвление УВО было создано почти одновременно с Всеукрцентрповстанкомом, через специального представителя от Петлюры галичанина — офицера Думина. Правильная связь УВО с Всеукрцентрповстанкомом была установлена в начале мая через специального присланного из-за кордона от Тютюника для этой цели галичанина Турянского.

По пункту Б: см. ответ по пункту А.

По пункту В: 1) Установлена связь с почтой и телеграфом; 2) Установлена связь с Мордалевичем, которому был выдан мандат как Командующему Северной группы Киевской губернии; 3) Была установлена связь с Орликом и со всеми главнейшими руководителями банд; 4) За время существования Центрповстанкома было создано 10 организационных и распорядительных заседаний; 5) Через нового вошедшего в Центрповстанком члена Гриня была организована Киевская Городская военная организация; 6) Через специальных Уполномоченных были

установлены связи почти со всеми губерниями Украины; 7) Губернии были разбиты на районы, в которые входили группы волостей и сел; 9) По всей сети повстанческих организаций была подготовлена гражданская власть; 10) Было назначено три срока для поднятия вооруженного восстания: 10 мая, 28 мая и 15 июня и все три раза отменялось по приказу из-за кордона; 11) Была установлена правильная и постоянная связь с закордоном, которая использовалась Петлюрой не только в целях повстанчества, но и военного и гражданского шпионажа; 12) Налажена связь с Савинковской орган[изацией].

По пункту Д: Связями местными и связями с закордоном являются все лица, фамилии которых перечислены в докладе (предыдущем), причем, все специально закордонные связи отмечены в докладе особо. Порядок подчиненности: Штаб Петлюры — Всеукраинский Центрповстанком — Уполномоченные от Петлюры и Центрповстанкома — губернские организации — Уполномоченные по районам — уездные организации — волостные организации и сельские ячейки. Некоторые бандитские группировки, как, например, банда Струка и некоторые повстанческие штабы, как, например, в Мотовиловке, в Боярке и другие, минуя Центрповстанком, подчинены непосредственно штабу Петлюры.

По пункту Е: Директивы и указания Центрповстанкому исходили от Петлюры и Тютюника, а по всем ответвлениям от Всеукраинского повстанкома.

По пункту Ж: Ярко выраженной политической окраски Всеукраинский повстанком не имел, ориентируясь исключительно на Петлюру и безоговорочно проводя его политику, включая в нее даже ориентацию Петлюры на французов и поляков и слабо возражая на проводимый в последнее время контакт Петлюры с Врангелем.

По пункту К: План работ и преследуемые цели указаны выше. Конечная цель захват власти, восстановление Республики УНР и объявление военной диктатуры (последняя линия проводится сторонниками Тютюника).

По пункту Л: Главнейшие расчеты Центрповстанкома строились на недовольстве масс и на симпатии масс к Петлюре и его политике (в последнее время весьма глубоко верили все главные руководители), кроме того, главнейшие ставки Центрповстанкома были — помощь Франции и Польши.

По пункту М: фактическую силу, которой располагал Центрповстанком учесть, конечно, невозможно, так как определить она могла только в момент вооруженного выступления, предположительная же сила: главнейшая — школа «Червонных Старшин», 402-ой полк и все ответвления организации УВО. Второстепенное все действующие банды и все вооруженные силы, какие удалось сгруппировать вокруг себя повстан-

комам. (Точного учета фактического наличия сил не знал и Центрповстанком, предполагалось, что могут опереться на Украине на 80—100 тысяч бойцов, но это количество должно подвергнуться большому сомнению). При подсчете сил Центрповстанком главнейшую надежду возлагал на стихию и на внезапность нападения.

По пункту Н: связь с бандитами была несомненная и теснейшая. Лучшей иллюстрацией служит то, что для связи с Орликом посылались члены Центрповстанкома, Бугай и Бендик-Ганджа.

По пункту О: Складов оружия, как указывалось в докладе, было зарегистрированных 3. Действительное количество складов и места хранения могут быть выявлены только в порядке детального следствия. Происхождение, главным образом, хищение из воинских частей, официальные получения путем подложных требований и унесенное с собой дезертирами, а также добытое бандами путем разоружения небольших отрядов. Довольно значительным источником являлись хищения оружия и огнестрельных из Киевского арсенала и артсклада.

По пункту П: Авторитет Центрповстанкома перед ответвлениями был, несомненно, достаточно высоким, так как централизация была проведена полностью.

По пункту Р: Популярность повстанкомов в среде населения была также достаточно высокой, но только в тех слоях и кругах, которые были близки к этим Повстанкомам. Установлено, что крестьяне всех слоев охотно укрывали членов повстанческих организаций. Тоже должно отметить и относительно городов в среде мещанства, мелких торговцев и иногда даже среди рабочих.

По пункту С: О связях с Красной Армией указано выше.

Дислокация и другие, не перечисленные здесь пункты, могут быть выявлены только в порядке детального следствия и будут сообщены дополнительно. По разработке периферии сведения будут даны в указанный выше срок сводками агентурной и следственной разработки.

ПРЕДГУБЧЕКА ЗАВСЕКРОПЕРОТДЕЛОМ

«___» . . . . . 1921 года*.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-5880, арк. 30—31.
Машинопис. Завірена копія.

* Записка была передана по «прямому проводу».

№ 4

**Інструкція Партизансько-повстанського штабу
при Головній команді військ УНР щодо формування
тимчасових органів виконавчої влади
на звільненій території України**

5 вересня 1921 р.

Таємно

НАКАЗУЮ: в справах внутрішнього управління всім органам влади військової і цивільної офіції по належності керуватися «Інструкцією провідникам повстанчого руху на Україні», затвердженою ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ ВІЙСЬК У.Н.Р. С. ПЕТЛЮРОЮ.

Начальник Партизано-Повстанчеського Штабу
ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ

Ю. Тютюнник

«5» вересня 1921 р.

ч. 84.

ІНСТРУКЦІЯ

Провідникам повстанчого руху на Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя.

І. В СПРАВАХ АДМІНІСТРАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

§ 1. Повстанчий рух має своїм завданням нищити більшовицьку владу та її провідників і підготовляти ґрунт для своєї рідної законної влади УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.

§ 2. Після захоплення якоїсь місцевості, села чи міста, Начальник повстанчого війська, що обняв цю місцевість, оголошує в спосіб, який буде найбільш доцільним (скликання зборів на базарі, в церкві, друкованим наказом і т.п.), що повстанці ведуть боротьбу з чужоземною московською ворожою владою для установлення сталої і рідної влади УНР, національної, незалежної й демократичної Української Державности.

§ 3. Щоби запобігти руйнації народнього добробуту, яка завжди виникає під час боротьби та періоду безладдя в мент після повалення ворожої влади, Командуюч[ий] повстанським військом, що обняв певну місцевість, негайно встановляє тимчасову місцеву владу на підставі нижче наведених правил:

- а) в селах та невеликих містечках населення обирає сільського чи містечкового старосту, який остаточно затверджується волосною управою.

б) У волостях та великих містечках (де існувало так зване «Поселково-ве Управління» чи «Упрощеное» міське) Командуючий Повстанським військом, звільнивши дану місцевість, призначає волосну чи міську управу в складі Голови та двох помішників його: одночасово з призначенням такої Управи наказує не довше як в тижневий строк скликати волосні чи містечкові збори, на яких має бути обрана нова Управа: склад обраної Управи надсилається негайно на затвердження повітовій Управі, після чого вони приступають до виконання своїх обов'язків.

в) У повітах і губерніяльних містах Командуючий Повстанчим Військом, звільнивши повітове чи губерніяльне місто, призначає повітову чи міську Управу з найбільш поважних осіб в складі Голови і 4 членів, які негайно приступають до виконання своїх обов'язків: одночасово з призначенням такої Управи наказує їй не пізніш як в двотижневий строк скликати повітовий з'їзд чи міські збори, на яких має бути обрана нова Управа: склад обраної Управи подається на затвердження Командуючому Повстанським районом, до якого входять даний повіт чи губерніяльне місто.

г) В губерніях Командуючий повстанською групою призначає губерніяльн[у] Управу в складі Голови та 4-х членів, які так само негайно приступають до виконання своїх обов'язків і перевибори яких мусять бути переведені в найближчий термін губерніяльним з'їздом, скликаним Головним Командуванням Повстанчого війська.

§ 4. Зазначені в попередньому параграфі цієї інструкції органи влади негайно перебирають всі права та обов'язки по Цивільному Управлінню в підлеглий їм місцевості.

§ 5. На ці виборні органи влади покладається відповідальність:

- а) За нормальний хід життя у всіх його галузях у підлеглий місцевості.
б) За охоронення і якнайкраще збереження всього державного, громадського та приватного майна, залишеного ворогом.
в) За своєчасне виловлення та припинення діяльності, як організації так і окремих осіб, ворожих У.Н.Р.

Для виконання цих обов'язків органи влади призначають своїх підпоручників, для керування по різних галузях життя і використовують залишені ворогом адміністраційні апарати зі всіма їх діловодством та документами, викидаючи з персонального складу цих апаратів ворожий Український Державности елемент та поступаючи з ним згідно з законом.

§ 6. За невиконання своїх обов'язків і за службові злочини місцева цивільна влада відповідає перед повстанським судом, до якого віддається наказом [Командуючого повстанчої] групи.

§ 7. Для здійснення догляду за діяльністю органів місцевої влади та для інструктування їх Командуючий повстанським військом призначає

своїх відпоручників на будь-який район по мірі звільнення території від ворога і обов'язково на повіт та губернію.

§ 8. В разі помічення в діяльності місцевих органів влади, порушення законів, наказів та розпоряджень повстанчої влади, перевищення чи бездіяльності влади або невідповідності розпоряджень місцевої влади державним інтересам, громадським користям і потребам, а також законним інтересам поодиноких осіб — відпоручники Повстанчої влади в залежності від обставин даної справи або вносить про це Начальникові Цивільного Керування, якому вони підлягають, або порушують карне переслідування перед Повстанчим Судом, згідно з § 9 цієї інструкції (§ 4 Уст. 2, наказ ч. 2)

§ 9. Всі розпорядження місцевої влади населення повинно виконувати точно і неухильно як накази військові. Всі особи, не виконуючі або порушуючі розпорядження місцевої влади караються Повстанчим Судом. справи відання до Повстанчого Суду належить Командуючому Повстанським військом, займаючим посаду не нижче Командуючого районом, а також їх підпоручника при Повітовій владі.

§ 10. Служба безпеченства організується на підставі статуту про Державну варту (закон від 4-го січня 1919 року ч. [25]), та окремої інструкції [...] органів безпеченства.

§ 11. Командуючі Повстанчим військом по обняття території видають накази щодо учоту та збереження державного й приватного майна [відбувших] власників, мобілізаційні списки, обов'язків населення, постачати повстанське військо харчами, підводами, одягом, зброєю і т.п., а також що до обов'язків всіх і кожного викрити ворогів УНР.

§ 12. Державне та приватне майно (§ 11) береться на учот і віддається для охорони найближчим або найбільш зацікавленим в ньому громадам та громадським установам під їх відповідальність.

§ 13. Списки осіб, що підлягають заклику до війська є в більшовицьких установах, а тому потрібно вжити всіх заходів, щоб ці списки не було вивезено або знищено: в противному разі видається наказ про їх поновлення.

§ 14. Всі вимоги Повстанчого війська щодо грошових та натуральних повинностей здійснюються через органи місцевої влади.

§ 15. Населення повинно вказати й доставити до Повстанчого Штабу для суду всіх ворогів У.Н.Р.

§ 16. Повстанча влада мусить всіма заходами боротися з особами, що підкопують авторитет УНР, і особливо з ріжного рода погромами єврейськими і т.п. Погроми треба давити в корні рішучими засобами.

§ 17. Командуючі повстанським військом повинні мати на увазі, що деякі існуючі зараз установи можуть бути потрібними і припинення їх діяльності може шкідливо відбитись на господар[стві] краю, через те такі установи тимчасово продовжують свою працю під доглядом органів влади, з усуненням всіх осіб, прихильних до комунізму і ворожих У.Н.Р.

§ 18. Потрібно також пам'ятати, що в ріжного рода радах, комітетах та канцеляріях ворога знаходиться багато справ, списків і матеріалів цінних як для державної роботи, так і для боротьби з більшовицькою владою. Через це всі вказані справи, списки та матеріали потрібно зберігати.

II. ПОВСТАНЧИЙ СУД

§ 19. Повстанчі суди заснуються в повстанчих районах в міру потреби, але не менше одного суду на повіт.

§ 20. До компетенції Повстанчого суду належить — розгляд справи про всі карні вчинки, що їх заборонено карними законами, або розпорядженнями Повстанчої влади під загрозою кари.

§ 21. Винні в заподіянні карних вчинків віддаються до Повстанчого Суду Командуючим Повстанчим військом, що займає посаду не нижче Командуючого районом, або його підпоручниками при повітовій владі.

§ 22. Чинність Повстанчих судів продовжується аж до поновлення діяльності нормальних судів в даній місцевості.

§ 23. Порядок судового поступовання в Повстанчих судах визначається окремими правилами.

III. В СПРАВАХ ЗЕМЕЛЬНИХ

§ 24. Жодних змін у фактичному розподілі землі між населенням не допускається без згоди громади.

§ 25. Урожай належить тому господареві, який засіяв землю.

§ 26. Посіви зроблені селянами з примусу совітської влади, поступають в розпорядження тої громади, яка давала робітників, живий та мертвий реманент для засіву, за винятком тих випадків, коли ці посіви мали особливе значіння в інтересах держави та загальнонародного добробуту (досвідні станції, насіннові господарства, [з]разкові господарства, бурякові плантації і т.п.). Організація дальших робіт на цих участках, а також вирішення справи про призначення й розподіл урожаю з таких посівів, покладається на органи повітової влади під керівництвом загальної влади.

§ 27. Посіви на землях бувших комун поступають в розпорядження тих, хто обробляв ці участки (§ 25), але [із] забезпеченням, в міру можливості, повернення державі тої допомоги, комунам, що бу[л]а зроблена совітською владою. За виконанням цьому стежать громади під загальним керівництвом повітової влади.

§ 28. Посіви на землях совітських господарств поступають в розпорядження влади як майно державне.

§ 29. Посіви на землях при містах, котрі були зроблені заходами совнархозу (ко[л]хозів), поступають в розпорядження влади, яка на певних умовах може передати їх в дальше порядкування міст.

Примітка I. Живий реманент, що знаходиться в господарствах, зазначених в §§ 27, 28, 29, особливо племена худоба, зберігаються в спосіб, який буде знайдено за найкращий тими, хто приймає господарство.

Примітка II. Громади чи установи, які прийняли господарств[а], зазначені в §§ 27, 28, 29, складають відповідні акти про кількість десятин посіву, врожаю з них, живого й мертвого реманенту, з зазначенням осіб, що прийняли на охорону той реманент або племену худобу.

§ 30. Землі запасного земельного фонду, заняті під садиби, залишаються в користуванню тих, хто їх посіяв.

§ 31. Повітова влада дбає про те, щоби буряки для цукроварень і картопля для гуралень були своєчасно оброблені.

§ 32. Кінські заводи та заводські стаїни, злучні пункти та племена худоба, повинні бути збережені в окремих маєтках в складі стад.

§ 33. Повітова влада дбає, щоб досвідні станції, школи з маєтками при них та поля були збережені з відповідними при них апаратами.

IV. СПРАВИ ЛІСОВІ

§ 34. а) Всі ліси є державна власність і підлягають керуванню урядових установ: тільки невеличкі частки, що, входячи в склад господарств трудового типу, хозяйствено невіддільно сполучені з ними і не мають державного чи господарчого значіння, можуть бути у приватному користуванні, підлягаючи в той же час пильному технічному догляду з боку урядових установ, що до правильности рубок, і взагалі лісових користувань.

б) Ліси захистні — себто ті, що захищають ґрунт від розмивань, коло річок, ярів тощо, або ж скріпляють пісчані чи інші не міцні ґрунти, чи затримують рух сусідніх пісків, також тим, що охороняють дерева річок, ярів тощо, від висихання та інші подібні, як маючі державне значіння, незалежно від розміру їх площ підлягають керуванню урядових установ.

в) Ліси громадські (міські, селянські, недільні, тощо) можуть залишатись в користуванні громад, але також при умові виконання всіх технічних умов, що до правильности користувань — за чим мають стежити лісові урядові установи.

§ 35. Розкорчовки лісових площ для повернення їх в інші угоддя не допустимі.

§ 36. Органами адміністративно-технічного керування лісами є: губерніяльні лісничі, повітові та місцеві лісничі, які призначаються з осіб, з фаховою підготовкою й керують лісами на підставі технічних інструкцій.

§ 37. Головним завданням цих органів, як у відповідних випадках і загальної влади є:

а) збереження в цілості всього лісового майна;

б) правильне з технічного боку, на підставі існуючих технічних інструкцій, визначення розмірів і способів лісових користувань (руба[ного], запасів тощо);

в) встановлення і підтримання всіма лісовими установами належного порядку, що до провадження грошових операцій і рахівництва, а також і всього діловодства.

г) встановлення правильних цін за відпускаємий ліс відповідно цінам на інші предмети споживання: ціни встановлюються головною лісовою комісією (пункт «д»);

д) урегулювання справи забезпечення ріжних споживачів, державних громадських установ, промислових підприємств та населення в потрібному розмірі лісовими матеріалами та паливом в спосіб скликання головної і повітових та місцевих Лісових Комісій, в складі представників місцевої влади, лісових установ та відповідних громадських органів.

§ 38. До охорони лісів від самовольних користувань (порубів, випасів тощо) мусить бути притягнуто в допомогу лісовій адміністрації місцеве сільське населення в особі громадських установ. Серйозна увага мусить бути звернена на охорону молодого лісу, як природнього так і особливо штучного походження, від усяких ушкоджень і в першу чергу від випасів.

§ 39. При всіх відпусках ліс мусить бути оплачений споживачами.

Примітка: а) відпуски лісу в установлених формах для задоволення потреб державних (також військових) та потреб народних шкіл переводиться по окремих рахунках в борг.

Примітка: б) На відбудування осель зруйнованих військовими подіями тощо, ліс в разі потреби може відпускатися в борг в кількості по масі не більше 1—4 куб. сажі, на одно господарство в залежності від лісистости району, запасу придатного до відпуску лісу та інших обставин на підставі постанов зазначених в п. «д» § 37 Повітових Лісових Комісій під загальним керівництвом Головної Лісової Комісії.

Примітка: в) На задоволення потреб бідних кіл трудового населення (інвалідів, бідних вдов, погорільців тощо) ліс може відпускатися по зниженій ціні і на будування в кількості по масі не більше зазначеної вище в пр. «б», а на опал не вище норм вироблених повітовими і затверджених Головною Лісовою Комісією для ріжних місцевостей в залежності від усіх місцевих обставин. Пониження цін допускається до 50 %.

Примітка: г) В інших випадках ліс відпускається на загальних підставах з оплатою вартости його по установлених цінах.

V. В СПРАВАХ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

§ 40. Відпоручник Повстанчої влади мусить покликати до життя ті діючі чинники освітньої справи, які є на місцях і, в першу чергу, відновити діяльність Повітового Комісара Освіти, призначеного українською владою.

§ 41. В разі не оказється на місці Повітового Комісара Освіти, призначеного Українською Владою за попередніх часів, відпоручник По-

встанчої влади скликає Правління вчительської повітової спілки і, після рекомендації відповідного кандидата, призначає його тимчасовим повітовим Комісаром Освіти.

§ 42. Коли б не оказалось Правління учительської повітової спілки, відпоручник скликає наради місцевих культурно-освітніх діячів і після їх рекомендації призначає тимчасового повітового Комісара Освіти.

§ 43. На випадок, коли би повітовий Комісар Освіти, що його призначено було Українською владою за попередніх часів, був би скомпрометований, як прихильник комуністичної влади і відпоручник мав би сумнів про його попередню діяльність, він повинен скликати Правління повітової вчительської спілки чи нараду культурно-освітніх діячів, коли немає спілки і після їх рекомендації призначає на уряд Повітового Комісара Освіти іншу особу, по можливості з вищою освітою.

§ 44. Після видання наказу про призначення Комісара Освіти освітніми справами керує й несе за них відповідальність повітовий Комісар Освіти.

§ 45. Всякі заходи, що торкаються культурно-освітньої справи і вчителства, повинні провадитись через повітового Комісара Освіти.

§ 46. Відпоручники Повстанчої влади мусять давати всяку допомогу повітовим Комісарам Освіти в їх службових справах.

§ 47. Відпоручник сам безпосередньо не веде ніяких грошових сунків з місцевим вчителством, а лише видає повітовому Комісарові Освіти аванси, який вже сам веде виплату грошей і відчотність.

§ 48. Відпоручник повинен допомагати Комісарові Освіти у відбудованні зруйнованих шкіл і їх ремонту, а також в тім, щоб військові відділи не займали, по можливості, шкіл та просвітанських будинків, а також щоб вживались заходи до охорони бібліотек, шкільного приладдя та іншого шкільного майна.

§ 49. Повітовий Комісар Освіти керує всіма повітовими справами повіту*, згідно закону У.Н.Р. про шкільне управління від 24-го лютого 1919 року.

§ 50. Повітовий Комісар Освіти коли найде потрібним, може покликати до діяльності повіту шкільну управу в повному складі або частково.

VI. В СПРАВАХ НАРОДНЬОГО ЗДОРОВЛЯ ТА ОПІКУВАННЯ

§ 51. Вважаючи на те, що справи медично-санітарні та опікунські — аполітичні, усі установи й заклади цих галузів життя мусять залишитись з їх апаратом та діловодством і провадити далі працю без перерви.

§ 52. Комісії й комісари, що керували цими установами (нарздриви і собези) та закладами (шпиталі, притулки та інше) усовуються, на їх

* Очевидно мала місце описка. Замість слова «повіту» повинно бути слово «освіти».

місце тимчасово призначаються колегії, або особи в порозумінні з місцевими громадськими українськими організаціями, або населенням, по можливості, з тих осіб, що працюють в тих установах, як фахові люди.

§ 53. Беручи на увагу, що всі ці установи удержувалися окупантами на кошти держави, треба, щоб вони удержувалися і на наші державні кошти до того часу, поки з'організуються органи місцевого самоврядування.

§ 54. Всі відділи Українського Товариства Червоного Хреста та місцеві українські громадсько-благодійні організації поновляють свою діяльність і користуються підтримкою Української влади, не допускаються до участі в цих установах лише особи, скомпрометовані прихильністю до комуністичної влади: з цими особами поступається згідно з установленими правилами.

§ 55. Родини козаків, старшин та урядовців, що перебувають з Урядом У.Н.Р. на еміграції, користуються з виключних прав на негайну допомогу від Української Влади.

VII. В СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ

§ 56. Пам'ятаючи на велику релігійність селян на Україні, до релігійних справ треба ставитися обережно; варто маніфестувати і свою релігійність: правити де потрібно молебні, панахиди і живі служби Божі.

§ 57. Організувати скрізь церковні братства: в селах парафіяльні, в повітових містах повітові. Найпершим завданням братств є відродження Автокефалії Української церкви (українізація церкви, служба Божа на українській мові або українською вимовою). Проповідь на українській мові, діловодство тільки по-українськи, збор по церквах на українські потреби.

§ 58. Закладати по повітах повітові церковні ради: з двох духовних, трьох мирян та двох представників від повітового церковного братства. Повітова церковна рада працює по українізації церкви в повіті.

§ 59. В губерніальних містах організується губерніальна церковна Рада з п'яти членів, на підставі закону 1920 року.

§ 60. По всіх церквах, на всіх службах поминати у відповідних місцях УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ, ГОЛОВНОГО ОТАМАНА, УРЯД І СЛАВНЕ КОЗАЦТВО.

§ 61. Відновлені церковні Ради повинні подбати про виявлення ворожого У.Н.Р. елемента серед церковних осіб.

VIII. В СПРАВАХ ШЛЯХІВ ТА КОМУНІКАЦІЙ

§ 62. Всі залізниці, шосові шляхи, водні в районах повстання підлягають Головному Штабу Партизано-Повстанчеських військ через Транспортний відділ.

§ 63. Для досягнення найбільшої пляномірності й систематичності праці особливо на залізницях, в кожному осередкові адміністрації приказом штаба призначається один із адміністраторів головним по району, який відповідає за всю роботу залізниць по всім службам.

§ 64. Головним адміністратором в районі призначається Начальник Відділу Служби Руху. Зі всякими вимогами військові не мають права безпосередньо зноситись з представниками різних служб, а направляють свої вимоги до Головного Адміністратора — Начальника Відділу Служби Руху.

§ 65. Всі накази військово-повстанчі виконуються залізничниками, яко оперативні військові накази з відповідальністю перед військовим Судом.

§ 66. Під час повстанчого наступу залізничники повинні вживати всіх засобів для утруднення більшовицьких комунікацій: телефонних та телеграфних зносин, підвоз військ, амуніції, постачання й інше а також унеможливити вивіз більшовиками рухомого складу майна, бойового знаряддя тощо.

§ 67. Після залишення станції більшовиками всі служачі мусять з'явитися на місця служби. Місцева адміністрація залишає по своєму вибору необхідну мінімальну кількість робітників по фактичній потребі, а решту відпускає додому, до з'ясування їх становища спеціальною комісією. За час ненаходження зазначених служачих на роботі, платня не полагается. Відпущені служачі й робітники мусять залишити свої адреси і по першому заклику їм на станції з'явитися в розпорядження Комісії.

§ 68. Кожен залізничник повинен вживати всіх засобів до збереження залишеного більшовиками як залізничного, так і військового, а рівно ж і приватного майна. Ніякі заяви про розграбовання прийматись на увагу не будуть. Для досягнення цього пропонується:

- а) зберігати паровики й вагони від ушкодження й розграбування окремих їх частин;
- б) все залишене в вагонах майно, коли не буде окремих наказів військової влади про відправку його в другі місця або про передачу куди-небудь[,] вигрузити в пакгаузи по згоді з військовою владою, охороняти власними засобами;
- в) за цілість майна вивантаженого в пакгаузи, як рівно ж і залишеного в вагонах або складах і рампах, відповідають всі залізничники даної станції, в першу чергу адміністрація;
- г) на все майно повинні бути складені описи й акти, підписані не менше трьома старшими адміністраторами, по можливості різних служ[б,] а також і військовим представником. Майно для схоронення повинно [бу]ти здано під розписки, щоб були особи безпосередньо відповідальні за цілість даного майна;

д) на випадок передачі куди-небудь майна по розпорядженню чи то військової чи залізничної влади мусять обов'язково бути складені акти і приложені писемні розпорядження.

§ 69. Всі грошові суми, що залишаються у залізничної адміністрації чи в окремих осіб, себто: станційна уторика, аванси і інше, повинні бути перевірені в комісії зі складанням актів і хоронитися в касах. Витрачення цих сум допускається лише з відома Військової влади і за персональною відповідальністю витративших гроші адміністраторів. Про необхідність витрат складаються акти.

§ 70. Зараз же після залишення більшовиками даної станції чи участка всі залізничники мусять вжити енергійних засобів до налагодження телефонних і телеграфних зв'язків і то не лише по залізницях, але навіть і по державних дротах[,] ремонту колії і переводів, поворотних стругів, водопостачань брокіровки, централізації освітлення мостів і т.д. Вживати всіх заходів до найскоршого відновлення руху.

Примітка. Все зазначене в цьому акті повинно робитись тоді, коли мається певність, що це буде сприяти успіху повстанців, і не може бути використано більшовиками. В випадку знаходження в межах залізниць Військової влади таке розпорядження буде видане військом, в випадку відсутності Військової влади цю ініціативу мусить взяти на себе адміністрація.

§ 71. Майстерні, депо, склади, електричні станції, негайно повинні розпочати свої функції особливо по ремонту рухомого складу і разом з чисто залізничною працею провадити працю по улаштуванню бронепотягів по вимогам Військової влади.

§ 72. При необхідності пропонується притягати до служби залізничників і не по своєму фаху їх кількості вільних від робіт по своєму прямому призначенню. В випадку потреби притягнення до робіт місцевого населення, звертатися за допомогою до повстанчої адміністрації, яка мусить вимоги задовольнити.

§ 73. Відповідна залізнична адміністрація повинна дбати про забезпечення залізниць своїми заходами, при допомозі військових опалом, [шмаром], гасом і іншими матеріялами, потрібними для провадження руху і праці.

§ 74. Всі постачаючі залізницю дровами і іншим лісовим матеріялом організації як залізничні, так і приватні повинні продовжувати свою працю і вести строгий учот як тих, що залишилися після більшовиків, так і тих, що будуть виробляти[сь] на ново, а також хоронити всі грошові й матеріальні відчоти за часи тої чи іншої влади.

§ 75. Кошти на видатки експлуатаційні, відбудівельні, постачальні, а також і утримання службовців буде видаватися [за авансами] по змозі Повстанчою Владою. На випадок відсутности у Військової Повстанчої Влади потрібних коштів належить прибігати системи боргового по-

квітування або зако[нних] реквізіцій на підставі порядку, який буде указаний Військовою Повстанчою Владою.

§ 76. В випадку, коли з майстерень вивезена яка-небуд[ь] машина, а вона являється конче необхідною для ремонту рухомого складу, може бути переведена реквізіція на загальних підставах.

§ 77. В випадку необхідности організації залізничної охорони, для охорони залишеного майна, утворити її в порозумінню з Повстанчою Владою із звільнених залізничників, певних як з національного, так і з морального боку.

§ 78. Злочиний, взагалі шкідливий і ворожий українській справі елемент передається Повстанчій Владі, яка усовує злочинців на полосу відчуження.

§ 79. Рух потягів, як особових, так і комерційних може провадитись тільки лише за згодою Транспортного відділу Головного Повстанчого Штабу. Військовий рух провадиться по вимогам місцевої військової влади до вступу Транспортного Відділу до керування.

§ 80. Тарифами користуватись належить більшовицькими по ставкам, які будуть оголошені Транспортним Відділом Повстанчого Головного Штабу.

§ 81. Продовольче питання служачих буде вирішене в той спосіб, який буде при даних умовах найзручнім і можливий для виконання повстанчою владою.

Примітка. Необхідно залишити штат служачих, маючи на увазі пересічно три пари потягів. Докладні відомости про штати будуть розіслані до відома всім адміністраторам.

ІХ. В СПРАВАХ ПОШТИ ТА ТЕЛЕГРАФУ

§ 82. Всіма засобами досягати технічного поладження і відбудування технічного апарату на Україні, для чого провадити працю з можливо більшою затримкою кореспонденції, особливо урядової та військової, а саму затримку пояснювати зіпсованістю апаратів та інших технічних засобів та приладь, ветхістю та зруйнованістю дротів. В цей спосіб за рахунок совітської влади відремонтувати і привести до належного стану технічний апарат відомства, зруйнований військовими подіями, а також підсилити [завоз] технічних приладь, які будуть необхідні при поверненні на Україну Української Влади.

§ 83. Під час повстання на Україні проти окупаційної влади всіма засобами позбавляти керуючі органи окупаційного війська телеграфних і телефонних зв'язків шляхом об'єднання проводів, руйнування їх і іншими способами, які вживались по вказівкам Міністерства під час боротьби з Денікіним.

Примітка: Місця з'єднання й руйнування мусять бути відомі технічним силам українським для швидкого налагодження зв'язку, коли прийде Українська Влада.

§ 84. При відступі російських окупантських військ всіма засобами перешкоджувати вивозити з установ апаратів і приладь, ховати їх в певні місця і передавати на схованку повстанцям.

Для більш успішного переведення цієї праці українські організації П/Т робітників повинні бути в найтіснішій контакт з українськими повстанчими організаціями.

Примітка: Передати керуючими повстанчими військовими організаціями телеграфні шіфри окупаційної влади і періодично давати відомості і дисльокацію окупаційних військ, перехоплюючи ці відомости контрольними апаратами.

§ 85. Після, як повстанчі війська, об'єднавшись між собою під одну владу, опанують повний терен і міцно тримають його в своїх руках, поштово-телеграфний апарат мусить негайно відновляти свої функції в повній мірі. Для цього всі зруйновані зв'язки мусять бути негайно поладжені, переключені та з'єднані. Лінії урегульовані і пушені в діло. Заховані апарати й приладдя мусять бути установлені на місце дії. До відновлення руху залізниць відновити рух пошти способом перевози пошти кіньми.

§ 86. В праці керуватись наказами й розпорядженнями Міністерства Пошт та Телеграфів У.Н.Р., що були надруковані і свій час оголошені в Вістнику Міністерства Пошт і Телеграфів, а також розпорядженням, переданим Міністерством через Поштово-телеграфні округи.

Коли життя буде вимагати певних нових заходів, або виникнуть питання, які не передбачені цими розпорядженнями, негайно звертатись за вказівками до найближчих керуючих органів відомства.

Х. В СПРАВАХ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

а. Внутрішній торг.

§ 87. Оголошується повна воля внутрішнього торгу. Недопускається ніякої заборони чи регулювання внутрішнього торгу.

б. Промисловість.

§ 88. Підприємства належать власникам їх. Ніяких заборон власникам ступу їх до розпорядности своїми підприємствами не допускається.

§ 89. В разі відсутности власників можливо тимчасове удержавлення підприємств для пушення в рух.

§ 90. При потребі допускається фінансування державою підприємств відповідно місцевим умовам.

§ 91. Організаціями Управління тимчасово удержаними підприємствами установлюється в залежности від місцевих умов, але по можливості одноманітно і з участю представництва від робітників та підприємців.

§ 92. Державний саботаж дає право на тимчасове удержавлення підприємства.

§ 93. Не допустимі жодні переміщення машин чи іншого приладдя з одного підприємства до другого без згоди на це власників.

§ 94. Продукти промисловости можуть відбиратися владою по цінах добровільно установлених.

§ 95. Допускається пущення з рук гуралень та продаж спирту, причому має бути встановлена одна ціна на всій занятій території.

§ 96. Мусять провадитись підготовчі роботи по забезпеченню цукроварень для майбутньої цукрової компанії.

§ 97. Захоплений цукор зберігається.

в. Монополія.

§ 98. Державними монополіями є лише монополії на цукор та спирт.

г. Державні розрахунки.

§ 99. Всі матеріяли, заготовлені на державні кошти, рахуються власністю Держави.

§ 100. В разі часткового фінансування підприємства, Держава може забрати або відповідну частину продуктів, або закупити з відповідною знижкою.

§ 101. Власники мілітаризованих по постанові урядового представництва та військової влади підприємств дістають від Держави компенсації відповідно нормальним місцевим умовам.

д. Державне майно.

§ 102. Все захоплене від більшовицької влади май[н]о, або оплачене нею рахується державним майном УНР.

§ 103. Все реквізоване більшовицькою владою майно вважається державним і повертається власникам лише в разі доказаности законним порядком його приналежности.

§ 104. Все державне майно негайно береться на учот і витрачається лише на підставі розпоряджень влади і під відповідним контролем.

е. Учот.

§ 105. По всіх зазначених в попередньому (§ — *Авт.*) операціях має вестися відповідне діловодство і точний учот.

ж. Статистика.

§ 106. На всьому звільненому терені негайно мають збиратися статистичні дані, щодо стану промисловости, запасів матеріялів, цін на продукти, робочу силу та по господарству взагалі, а також відносно негайної потреби народної господарки, щодо продуктів та технічних засобів.

з. Компетенція органів народнього господарства.

§ 107. До компетенції Уповноваженого по продовольчих справах належать функції більшовицьких продорганів, які відповідають загальному напрямку економічної політики УНР, а також справам зібрання та охорони залишеного більшовиками майна та розподілення його. Крім того, на Уповноваженого по продовольчим справам можуть бути покла-

дені і інші функції окремими розпорядженнями чи інструкціями центральної влади.

§ 108. По справах промисловости негайно відновляється інститут фабрично-заводських інспекторів.

§ 109. До компетенції фабрично-заводських інспекторів відносяться всі ті функції, що покладені були на них попередніми не більшовицькими законами, крім функцій по охороні праці...

(Зміст § 110–120 та частини § 121 зазначеного документу не зберігся. Розділ XI, який бере початок в межах цих §§, ймовірно, має назву «В СПРАВАХ РОБІТНИЧОЇ ПОЛІТИКИ». — *Авт.*)

§ 121. ... [з]аходів для боротьби з саботажем та для збільшення продукційности, а також виявити ворогів УНР з поміж членів робітничих організацій.

§ 122. Воля зібрань, слова друку забезпечується всім робітничим організаціям на рівні з іншими громадянами УНР, згідно з діючими законами.

§ 123. Відповідальність робітничих організацій як і окремих осіб за протидержавні вчинки встановлюється діючими законами УНР нарівні з відповідальністю інших громадян УНР.

§ 124. Місцеві агенти цивільної влади в справах праці мають ділати (діяти. — *Авт.*) в контакті й порозумінню з робітничими організаціями, притягнувши останніх через референта праці до активної роботи:

- а) в справах встановлення ладу, порядку й нормального трудового життя місцевої людности;
- б) в справах відновлення промисловости й транспорту, відкриття майстерень для обслуговування господарчих потреб селянства;
- в) в справах налагодження виплати робітникам заробітної платні;
- г) в справах налагодження харчування робітників та їх дітей (школи, притулки й т.п.) постачання робітничих кооперативів.

§ 125. Для організації постійних органів для переведення робітничої політики Управою призначається референт в справах праці.

Примітка: Призначення референтів праці відбувається за порозумінням з робітничими організаціями.

§ 126. По справах охорони праці референтами праці мусять бути ужиті заходи, що до перетворення більшовицьких установ по соціальному забезпеченню робітництва в каси хорих, які ділають на підставі існуючих законів УНР та цієї інструкції.

§ 127. Всі роботодавці (приватних, державних і громадських підприємств, організацій чи установ) обов'язані зголосити своїх працівників до каси хорих.

§ 128. Каса хорих починає свою діяльність з менту оголошення 500 членів Каси.

§ 129. До менту початку функціонування Каси хорих оголошення приймаються референтом праці.

§ 130. Каса хорих утворюється на терені повіту, при чому в повіті не може бути більш, як одна Каса.

§ 131. Вкладки за оголошених вносять роботодавець в розмірі 10 % заробітку, причому до суми заробітку прираховується вартість натуральної оплати, де така переводиться.

§ 132. На повітові Управи покладається обов'язок догляду за тим, щоби роботодавцями приписи цієї інструкції, що до оголошення працюючих та внесення оплати, точно виконувалися.

§ 133. Справи конфліктні між працівниками та роботодавцями вирішують паритетні комісії з представників роботодавців і відповідних робітничих організацій, які скликаються референтом праці.

§ 134. В справі ринку праці лишається в силі дотихчасові не більшовицькі закони про біржі праці.

§ 135. В справі охорони праці референт праці приймає на себе всі функції попередніх фабрично-заводських інспекторів в частині, яка торкається охорони праці та комісарів праці.

§ 136. Фабрично-заводські комітети діють на підставі закону від 22 квітня 1917 року.

§ 137. Професійні спілки і всі інші робітничі організації обов'язані в строк, установлений референтом праці, подати відомости про свою назву, завдання, адресу, район діяльності, склад правління і адреси членів.

§ 138. Права юридичної особи мають ті організації, статuti котрих затверджені або зареєстровані до більшовицькою владою. Усі інші організації можуть набути ці права після реєстрації.

ХІІ. В СПРАВАХ ФІНАНСОВИХ

§ 139. В районах, звільнених від окупації радянської влади, управа того району призначає референта по справах фінансових. Повітовий референт безпосередньо підлягає Губерніяльному Референтові.

§ 140. Референт по справах фінансових негайно оголошує припиненню діяльність фінотделів та інших фінансових установ совітської влади: разом з тим відновляє ті інституції фінансового відомства, що були чинними при владі У.Н.Р.

§ 141. Закликає до праці вищих урядовців, що стояли на чолі місцевих інституцій Міністерства Фінансів: управителів митниць, фінансових палат акцизних управлінь, податкових інспекторів, губерніяльних та повітових скарбників, управителів відділів державного банку та державного земельного банку. Коли б вищих урядовців не було, закликає найближчих їх помічників.

§ 142. Цим урядовцям доручається тимчасове, до окремого розпорядження центральної установи відомства фінансів формування інституцій в стислому, необхідному для праці на перші часи складі співробітників.

§ 143. Перебирає від совітських фінансових установ і підлеглих їм інституцій та переводить учот всіх справ, [майна], грошових знаків і

інших цінностей, (зазначаючи детально всі роди та купюри) про що складає акти за своїм підписом і підписами не менше як двох вищих урядовців місцевих фінансових установ української влади.

§ 144. Всі грошові знаки, а також всякого рода цінності референт здає в місцеву скарбницю в депозит Губерніяльного референта по справах фінансових. Губерніяльний референт негайно повідомляє про всі такого роду поступлення Цивільне Керування Штабу, чи за відсутністю зв'язку — групи. Розпорядником цих поступлень являється Цивільне Керування П.П. Штабу, чи з його доручення — групи. В разі екстрених потреб, що вимагаються державними інтересами чи військовими подіями, таке право надається і Губерніяльному референту за його особистою відповідальністю і за згодою губерніяльної управи. Про всі такого роду видатки губерніяльний референт негайно повідомляє Цивільне Керування Штабу з відповідною мотивівкою.

§ 145. Референт по фінансових справах оголошує не обов'язковими до прийняття, як в урядових інституціях, так і промеж населенням всіх грошових знаків, крім українських (гривні й карбованці).

§ 146. Податкові органи Української влади негайно приступають до упорядкування всіх книг та рахунків за попередній час, а також до з'ясування складу платників по всіх видах простих прибутків за біжучий рік, виконуючи поруч з цим які особи чи інституції, якого роду податки і в яких розмірах сплатили як грішми так і натурою.

§ 147. В селах та волостях всі справи щодо податків до того часу, поки будуть видані нові закони, покладаються на волосні управи під доглядом і керуванням податкових інспекторів.

§ 148. Органи акцизного відомства негайно упорядковують всі книги та рахунки за попередній час: разом з інспекцією цукрових та горільчаних справ беруть участь в перевірці кількості й якості залишеного після ворога на заводах цукру й спирту і ці відомості негайно надсилають до Цивільного Керування Штабу, разом з тим обкладають акцизом всі продукти, що по законам УНР підлягають такому обложенню.

§ 149. Вивіз за кордон ріжного краму, а рівно ж збіжжя, цукру, спирту, скоту — для приватних осіб без особливого для кожного конкретного випадку дозволу Центральної влади забороняється до відповідного розпорядження.

§ 150. До того часу, поки Центральною владою не буде видано нове розпорядження, діяльність інституції державного банку, державного земельного банку, а також ошадних кас не відновляється. Так само не дозволяється відновляти діяльність всіх приватних та громадських кредитних закладів.

§ 151. Відновлені інституції фінансового відомства повинні скласти в найкоротшому часі всі відомости, про кількість служачих даної установи, розмір роботи і стан в відновленню тієї галузі фінансового господарства, яка стосується відповідної установи.

§ 152. Складені на підставі попереднього артикулу цієї інструкції відомости надсилаються до Цивільного Керування П.П. Штабу.

Начальник Цивільного Керування Підполковник *Й. Доброворський*

Начальник Адміністраційно[го] Відділу член Ради Міністрів Внутрішніх справ *С. Куриленко*

Начальник Транспортного Відділу Інженер *В. Яновський*

Начальник Економічного Відділу Інженер *О. Красовський*

Начальник Загального Відділу [підпис нерозбірливий]

ГДА СБУ, спр. 66646, т. 22, арк. 8–15. Машинопис. Оригінал.

№ 5

Схема дислокації повстанських загонів станом на 1 жовтня 1921 року

Схема Ч. Д[уже] Таємно

Дислокація загонів на 1 жовтня 1921 р.

Ч.	Район та назва загонів	Багнетів	Шабель	Гарматів	Кулеметів	Район подій	Примітка
1	1 група 2 район Махно	-	-	-	-	Миколаїв. та Лисаветград[ський] повіт	По відомостям та большев. прес. загін Махна знищено, а його забито
2	3 район Козлик	-	-	-	-	[Верхнедніпр.] повіт	Про сили не відомо
	4 район						Відомості старі
3	Хмара Чиг[ирин]	-	400	-	10	Чигирин[ський] повіт	

4	Нестеренко	-	400	-	н. в.	Холодн[ий] Яр. Чорний ліс	
5	Березняк	-	150	-	н. в.	Чорний ліс	
6	Ярошенко	-	400	-	2	[Вишнепіль]	
7	Пантеля	-	-	-	-		
8	Ількевич	100	50	-	1		
9	Залізняк	100	50	-	1		
10	Іванов	-	250	-	2	Бобринець	
11	Батрак	-	150	-	2	[Вишнепіль]	
12	Пугач	-	50	-	-		
	Разом в 4 районі	200	1900	-	18		
	5 район						
13	Заболотний	1000	500	3	22	Балта, Ольгопіль	Резерв. Таємні сотні до 1500 [козаків].
14	Коваленко	100	160	-	-	Ольгопіль	[Входить до] складу загон[ів] Заболотного
	Разом в 5 [районі]	1000	500	3	22		
	Разом в I групі	1200	2400	3	40		
	II група 6 район						
15	Проскур[івський] партизани	300	-	-	-	Городок Под.	Не перевірено
16	Хмара Летич[ев]	30	-	-	-	Летичев і Літ[инський] повіт	
	Разом в 6 районі	330	-	-	-		
	7 район						
17	Дегтяр	100	-	-	-	Уманщина	Відомості старі
18	Стримський	-	-	-	-	Бердич[івський] і Сквирський пов.	Про сили не відомо.
19	Карий	-	100	-	-	Бердич[івський] і Вінницький пов[іт]	Частина піших. Склад загону зараз змінився значно

20	Лихо Гайс[ин]	-	-	-	-	Гайсинщина	Про силу не відомо
21	Хмара Гайсин	-	-	-	-	--	Є чутки, що Хмару забито
	Разом в 7 рай[оні]	100	100	-	-		
	8 район						
22	Дерещук	-	-	-	-	Жашків. Уманщина	Про силу не відомо
23	Бондарчук	-	300	-	8	[Черкаський] повіт	Відом[ості] старі
24	Загородний	-	500	-	6	Черкас[ький], [Чигиринський] пов., півн[ічна] Херсонщина	
25	Ярий	60	-	-	-	Канівщина	Відом[ості] старі
26	Голий	-	100	-	-	--	Відом[ості] старі
27	Завзятий	100	-	-	-	Київський повіт	Відом[ості] старі
	Разом в 8 рай[оні]	160	900	-	14		
	9 район						
28	Панченко	-	80	-	н. в.	Бердич[івський] пов., далі – не розбірливо.	
29	[Трейко]	-	50	-	-	Сквир[ський], Бердич[івський] пов.	По деяким відомостям до [певного часу] усі [з'явля]ються до Карого
	Разом 9 рай[он]	-	130				
	10 район						
30	Підкова	-	-	-	-	Трип[ілля]	Про сили не відомо
31	Волошин	-	-	-	-	Корост[ишів].	--
32	Орлик	-	-	-	-	Бородянка	Сили дуже мал[і]
33	Струк	30	-	-	1	Чернобиль	

34	Голубенко-[П]ирсанко	80	-	-	3	Фастов і Боярка	Відом[ості] старі
35	б. Гаєвого	26	-	-	2	Мотовиловка	Сам Гаєвой ... умер ... ран
	Разом 10 рай[он]	136	-	-	6		
	Разом II гру[па] відом[их]	726	1130	-	20		
	Груп[а] III						
	Район 11						
36	Маруся	-	-	-	-	Чернігівщина	Про сили не відомо.
37	Галака	200	-	-	-	Чернігівщ[ина]	По від[омостям] больш. [преси] Галаку забито
	12 район						
38	Чорний [Перець]	400	-	-	-	Переяслав[ський] пов[іт]	
39	Савченко	210	-	-	-	Золотонош[ський] пов.	
40	Левченко	900	300	-	3	Полтавщина	
	Разом 12 район	1510	300	-	10		
	14 район						
41	Орловський	-	-	-	-	Нова [Перещепина]	Сили значні, кільк[ість] точно не відома.
42	Біленький	-	-	-	-	Решетилівка	Сили значні, кільк[ість] точно не відома.
43	Христовий	50	-	-	-	Гадяч[ський] повіт	Відом[ості] старі
	Разом сил відом. III групі	1760	300	-	10		
	IV група						
	15 р[айон]						
44	Брова	-	1500	-	27	Новомосковськ	Частина піших

	18 район						
45	Кармелюк	-	60	-	-	Старобільськ	Відом[ості] старі
46	Маслак	-	1500	-	н. в.	Донбас	Відом[ості] старі
	Разом 18 район	-	1560	-	-		
	Разом IV група	-	3060	-	-		

Начальник I-го Відділу Генштабу
Підполковник

Начальник Учетної Секції
Сотник

(Галата)

С подлин[ным] Верно:
[Опер]уполн[омоченный]

20.XI.[19]21.

ДА СБУ, спр. 66646, т. 22, арк. 34–35.
Рукопис. Завірена копія.

Світлана Ляковська
(Київ)

Діяльність органів ДПУ УСРР в сфері економіки в 1927–1928 рр.: за матеріалами відомчої статистики

Lyaskovska S. The activity of DPU of the Soviet Ukraine in the economic field in 1927–1928 (according to documents of departmental statistics).

Based on the unknown documents, the activity of executive unit of DPU against the economic crimes was analysed.

І. Історичні аспекти визначення економічних злочинів у 1920-х рр.

Однією з ознак суспільного розвитку кінця ХХ – початку ХХІ ст. стало зростання кримінальної злочинності, перетворення її з локального явища в глобальне. Саме цим пояснюється підвищення наукового інтересу до проблем кримінальних злочинів та

заходів протидії з боку юристів, кримінологів, психологів, політологів. Певну роль у дослідженні даної проблеми можуть відіграти і історики. Звичайно, що кожна економічна і політична система породжує злочини з притаманними тільки їй особливостями, проте при більш детальному розгляді ми можемо знайти і багато спільних рис в кримінальній злочинності різних періодів вітчизняної і зарубіжної історії, особливо якщо йдеться про перехідні періоди.

У перехідні періоди, як правило, зростає чисельність економічних злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічними відносинами, що існують в країні. Перехід від ринкової до командної (чи навпаки) економіки створює певні труднощі щодо визначення кримінологічної значимості та обсягів економічної злочинності. Саме тому вивчення досвіду боротьби зі злочинністю держав, які свого часу пройшли через кризові етапи, а також досвіду власної країни, допоможе більш успішному виявленню причин зростання злочинності та організації протидії їй.

Історичні дослідження з даної проблематики актуальні сьогодні ще й тому, що кримінальна злочинність останнім часом часто розігрується у політичній грі. Коли карні злочини та їх масштабність виходять за межі суспільного терпіння, створюються умови, коли суспільство погоджується на обмеження прав та свобод, аби вгамувати злочинність. При цьому зростає кількість т. зв. «політичних» злочинів проти влади. З цієї точки зору важливим стало дослідження динаміки кримінальних злочинів, їх залежність від кримінальної політики 1920–1930-х рр., місце каральних органів у здійсненні цієї політики.

Дана проблема в різні часи наукою трактувалася по-різному. Уведення в науковий обіг раніше невідомих документів, зміна ціннісних орієнтирів наприкінці ХХ ст. дозволили по-новому подивитися на це явище. Вивчення економічних злочинів та протидія з боку правоохоронних (каральних) органів, в основному, відбувалася в контексті дослідження політичної та соціально-економічної системи в СРСР чи загальної діяльності каральних органів¹. Деякою

¹ Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999; Його ж. Аналоги в історії. Деятельность экономических подразделений ЧК–ГПУ в условиях новой экономической политики. В кн.: Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах